THE BOOK WAS DRENCHED

भटक्याची कमाई

उमाकांत भेंडे



१९४३

ईस्ट अँड वेस्ट बुक हाऊस
बडोदें

एकमेव विक्रेते—रामकृष्ण बुक डेपो, गिरगांव, मुंबई.

मूल्य २—०—०

प्रकाशक
भानुकांत पागेदार
ईस्ट ॲंड वेस्ट बुक हाऊस, बडोदे

मुखपृष्ठावरील चित्र चित्रकारे वि. र. बाम यानी तयार केले आहे.

आ वृ त्ति १ ली

हें पुस्तक २८ पौंडी स्वदेशी कागदावर छापले आहे
व ग्रेट फेस इंग्लिश बॉडी टाईप वापरला आहे.

मुद्रक
द्वा. भ. कर्णिक, बी. ए., एल्एल् बी.
न्यू टाईम्स प्रिंटरी लि., मुंबई.

सप्रेम समर्पण

आईस



भटक्याची कमाई

उमाकांत भेंडे

अनुक्रमणिका



	निवेदन ...	९
	प्रस्तावना ...	११

भावरेखा

१	गाडीतील गमती	१९
२	माझी आवडती सौंदर्य-स्थळे	३०
३	घरोघरची दु:खे	३८
४	एकेकाचा स्वभाव	४७
५	खादाड लोक	५७
६	विक्षिप्तपणा ..	६६

व्यक्तिरेखा

७	छोटी माणसे ..	७५
८	फॅमिली डॉक्टर ...	८२
९	रामा गडी	९०
१०	श्री. विठ्ठलराव घाटे ..	९८
११	श्री. माडखोलकरांचें रमणीय गृहजीवन	११०
१२	अब्दुल गफार खान ...	१२६

निवेदन

माझ्या पायावर भोवरा आहे अशी माझ्या आईची माझ्याविरुद्ध तक्रार आहे. तक्रार खरी आहे. पाय फुटल्यापासून मी भटक्या आहे, आजचा माझा पेशा भटक्याचाच आहे आणि पुढंहि मी भटक्याच राहणार. राहायला राहुटी, भटकायला गाडी आणि रोज नवा देश–नवं जग–असलं भटकं जीवन मला अत्यानंद देतं. कोणाची महत्त्वाकांक्षा खूप पैसा मिळवावा अशी असते, कोणी विद्वान् म्हणून चमकायला पाहातो; मला जगानं 'भटक्या' म्हणून ओळखावं अशी माझी मनापासून इच्छा आहे.

भटक्या म्हणून जे पाहायला मिळालं, अनुभवायला मिळालं, ते मधून मधून लिहिलं. म्हणूनच मी या माझ्या भावरेखा–व्यक्तिरेखांना 'भटक्याची कमाई' हें नांव दिलं आहे.

माझ्या भटक्या जीवनांत ज्या घटना घडल्या, ज्या अनुभूति संपादिल्या, जे अनेकविध सौंदर्य चाखलं तें माझ्या हेंगाड्या, वेड्या वाकड्या भाषेंत मांडलं. या लिखाणाला नाही आदी, नाही अंत; नाही यांत साहित्य, नाहीं लालित्य. व्यक्तिगत अनुभूतींचा रांगडा. बेंगरुळ आविष्कार सापडेल तुम्हाला या भटक्याच्या कमाईत.

श्री. गजाननराव माडखोलकर मला 'भटक्या'ला आपला मित्र म्हणतात. मोठेपणा आहे हा त्यांचा. त्यांनी स्नेहभावानं प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

'न्यू टाईम्स प्रिंटरी लिमिटेड' छापखान्याचे श्री. अनंत विठ्ठल जुवेकर व श्री. द्वारकानाथ भगवंत कार्णिक, बी. ए., एल्.एल्. बी.

यांनी मनावर घेतलं नसतं तर या महर्गतेच्या काळांत पुस्तक निघणं कठीण होतं. या मित्रद्वयांच्या उपकारांतून सुटणं कठीण आहे.

मुखपृष्टावरील चित्र माझे मित्र श्री. वि. र. बाम यांनी काढून दिल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

पुस्तकाची छपाई-प्रत तयार करणं, प्रुफं तपासणं वगैरे अत्यंत जिकिरीचं काम माझे तरुण कवि-मित्र श्री. मा. कृ. पारधी, बी. ए. यांनी मोठ्या खुशीनं आपल्याकडे घेतलं. हें जबाबदारीचं काम त्यांनी अविश्रांत श्रम घेऊन पार पाडलं आहे. त्यांच्या या स्नेह-बुद्धीचं मला फार कौतुक वाटतं.

दाराब हाउस,
फॉर्जेट क्रॉस लेन,
मुंबई २६

उमाकांत भेंडे

प्रस्तावना

नऊ वर्षापूर्वीची गोष्ट. त्या दिवशी आषाढी एकादशी होती. मी बाराच्या सुमारास 'महाराष्ट्र' कचेरीतून घरी परत आलो आणि जिना चढून माडीवर जातो, तो डोळ्यावर काळसर भिंगाचा चष्मा घालून टेबलाजवळ उभ्या असलेल्या तरुण शालीन गृहस्थानी मला स्मितपूर्वक नमस्कार केला.

'आपणच बेडे ना? विठ्ठलरावानी लिहिल होत मला—' मी त्याना उलट नमस्कार करून म्हटलें.

'हो—'

'आपल्या नाटिकेवरली टीका मी नुकतीच वाचली—'

'ते नाटिकाकार 'बेडे' निराळे. मी 'भेडे' आहे. माझा वाङ्मयाशी काहीसुद्धा सबंध नाही. मी ब्लॅकी अँड सनचा प्रवासी प्रतिनिधि आहे—' त्यानी हसत हसत खुलासा केला.

नऊ वर्षापूर्वी आपला साहित्याशी काहीहि संबंध नाही असे पहिल्या भेटीत मला सागणाऱ्या माझ्या मित्राच्या या छोटेखानी पुस्तकाला मी आज प्रस्तावना लिहीत आहे.

पण, श्री. भेडे यानी त्या वेळी मला स्वत संबंधी जे सागितले, तेच एका अर्थाने अजूनहि खरे आहे. 'साहित्यिक' या शब्दाने ज्या 'वृत्ती'चा बोध सामान्यतः होतो, त्या 'वृत्ती'चा कोणताच ढंग किवा दिमाख त्याच्या ठिकाणी नाही. 'प्रवासी प्रतिनिधि' असे जे आपले वर्णन त्यानी त्या दिवशीं मजजवळ केले, त्या वर्णनाची समर्पकता हे पुस्तक वाचताना कोणाच्याहि प्रत्ययाला येईल. या पुस्तकात मुख्यतः प्रवासात पाहिलेल्या किंवा प्रतिनिधि म्हणून परिचित झालेल्या स्थळाची आणि व्यक्तींची वर्णनेच आपल्या दृष्टीस पडतात.

आणि श्री. भेडे याची सगळी अभिजात रसिकता या वर्णनात ओतप्रोत भरलेली असल्यामुळेच मला हे त्याचे पुस्तक इतके रोचक वाटले.

'प्रवासी प्रतिनिधि' या शब्दानी स्वत चे वर्णन करणाऱ्या या लेखकाच्या रसिकतेला 'अभिजात' हे विशेषण मी लावलेले पाहून श्री. भेडे याना न ओळखणाऱ्या वाचकाच्या मनाला तरी धक्का बसल्याशिवाय राहणार नाही. कारण, 'अभिजात' हा शब्द उच्चारताच जे पाडित्याचे जडगंभीर वातावरण आपल्या मनाभोवती उत्पन्न होते ते या फिरत्या मुशाफराच्या लेखणीत कोठून दिसणार? शंका अगदी रास्त आहे, व प्रस्तुत पुस्तकातील एकाहि लेखात पाडित्याचा आळ श्री. भेडे याच्यावर कोणी घ्यावा असे एकहि अवजड अवतरण आढळणार नाही.

पण, अभिजात रसिकता ही काय केवळ विद्वत्तेने कमावता येणारी चीज आहे? ती जर केवळ पाडित्यातून पैदा होणारी चीज असती, तर कलेचा काथ्याकूट करणारे वावदूक किंवा तिची उपासना करणारे साहित्यिक हे पुष्कळदा इतके अरसिक, इतक्या संकुचित दृष्टीचे आणि क्षुद्र मनाचे का आढळते? रसिकता हा मनाचा धर्म आहे, व ते मन जितके सस्कारक्षम, जितके सुसंस्कृत आणि जितके उदार, तितकी त्याची रसिकता अभिजात असते.

श्री. भेडे याचा हाच आत्मीय गुणविशेष त्याच्या पहिल्या भेटीत माझ्या मनात भरला. आपला वाङ्मयाशी काही सबध नाही असे जे त्यानी मला सागितले, ते एवढ्याचपुरतें खरे होते की, ते वाङ्मयाचे धंदेवाईक व्यासगी, व्यवसायी किवा वावदूक नाहीत. एरवी त्याचे इंग्रजी आणि मराठी ललित वाङ्मयाचे वाचन चागले सखोल असून, या दोन्ही भाषा ते सारख्याच लाघवाने बोलतात–लिहितात हा अनुभव मला त्याच दिवशी आला. या चोखदळ वाचनाला धद्याच्या निमित्ताने आसेतुहिमाचल केलेल्या प्रवासातील चतुरस्र

निरीक्षणाची जोड मिळालेली असल्यामुळे त्याच्या संभाषणात काय किंवा पत्रात काय एक प्रकारची अवीट रंगत येते. विशेषत: त्याच्या गप्पा तर फारच मिष्ठास आणि मार्मिक असतात. त्या गप्पाना उपमाच द्यावयाची झाली, तर ती त्याच्या आतिथ्याची देता येईल. मात्र गप्पा मारताना ते कितीहि रगात आले, तरी त्याचे मर्यादेचे भान सुटत नाही. काळसर भिगाआड स्वत:ला दडवून जगाकडे पाहणाऱ्या त्याच्या त्या मिस्किल डोळ्यात व्यंजनेची जी काय वात्रट चमक मधून मधून खेळेल तेवढीच. जुन्या प्रतिष्ठित घराण्यात वाढलेल्या सुसंस्कृताच्या ठिकाणी रुबाब आणि आदब, स्वाभिमान आणि शालीनता याचा जो मोहक मिलाप झालेला असतो, तो जसा त्याच्या वागण्यात तसाच बोलण्यातहि अनुभवाला येतो. स्वत:चे वर्णन ते केव्हा केव्हा कुचेष्टेने 'फॉरसाइट' म्हणून करतात. पण, गॅल्सवर्दीच्या 'फॉरसाइट्स्' मध्ये जी द्रव्यदृष्टि मध्यमवर्गीयाची रुक्ष हिशेबी वृत्ति दिसून येते, तिचा लवलेशहि त्याच्यात नाही. उलट, प्रवासात आलेल्या नानाविध अनुभवाचे मर्म आपल्या वृत्तीत मुरवून त्यानी स्वत:च्या जन्मजात सुसंस्कृतपणाला एक प्रकारचे कलात्मक उदार स्वरूप आणले आहे.

त्यामुळे त्याचा स्नेह आणि सहवास हा माझ्यासारख्या बैठे, एकागी जीवन कठणाऱ्या माणसाला जर शिक्षाप्रद वाटत असला, तर त्यात नवल कसले? ना धड विद्यालयीन संस्कार घडलेले, ना धड आधुनिक शास्त्रे आलोडिलेली, ना धड देशाटन केलेला, असा मी— त्याच्या मार्मिक शब्दात सागावयाचे म्हणजे 'एक गावढळ बेगरूळ माणूस'—त्या मला आपले नाना प्रकारचे अनुभव मोठ्या मिष्ठास वाणीने सागून आणि नाना दर्जाचे मानवतेचे नमुने दाखवून त्यानी माझी दृष्टि किती तरी व्यापक केली. त्याच्याबरोबर मी उत्तर हिंदुस्थानात प्रवासाला यावे म्हणून त्यानी जग जग पछाडले. पण माझ्या व्यवसायबद्धतेमुळे मला ते जमले नाही. परतु तो योग जरी आला

नाही तरी माझ्या लिहिण्यात चौरसपणा यावा म्हणून जितके काही त्याना सागणे, सुचविणे आणि शिकविणे शक्य होते तितके त्यानी मला निरपेक्ष स्नेहबुद्धीने शिकविले आहे. ‘काता’ कादबरीत मला पाश्चात्य पद्धतीच्या खान्याचे वर्णन करावयाचे होते. तशा प्रकारच्या खान्याला जरी मी क्वचित् एकादे वेळी गेलेला असलो, तरी मासान्नाला स्पर्शहि करावयाचा नाही असा माझा नियम असल्यामुळें, त्या पद्धतीच्या खान्याचा क्रम आणि स्वरूप ही दोन्हीहि कधी माझ्या नीट ध्यानात आली नाहीत. ही माझी अडचण जेव्हा मी श्री. भेंडे याना सागितली तेव्हा त्यानी एक दिवस मुकाट्याने माझ्यासाठी ब्रॅडनमध्ये पाश्चात्य थाटाच्या उत्कृष्ट शाकाहारी जेवणाची व्यवस्था केली. त्यानी एवढी दक्षता घेतली खरी, पण माझ्या स्वभावसिद्ध बेगरूळ-पणाने अखेर त्याच्या सफाईदारपणावर मात केलीच. ‘काता’ कादंबरीत आलेल्या खान्याच्या वर्णनात ‘सूप’चा क्रम कसा चुकला आहे, हे प्रसिद्धच आहे. अशी किती तरी गमतीदार उदाहरणे मी सागू शकेन. पाश्चात्य शिष्टाचाराचे ते मुरब्बी असल्यामुळे त्याच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा बिनमोल फायदा मला अनेकदा झालेला आहे.

श्री. भेंडे हे जगाकडे रसज्ञाच्या सौंदर्यान्वेषी दृष्टीने पाहतात. ‘माझी आवडती सौंदर्यस्थळे’ या लेखात त्यानी असे म्हटले आहे की—

> ‘माणसाला तीन प्रकारची आवड असते, हव्यास असतो, भूक असते–सृष्टिसौंदर्य, मानवी सौंदर्य आणि अद्‌भुतता. मला या तिन्ही प्रकारच्या आवडी मनमुराद लुटायला मिळाल्या आहेत. आसेतुहिमाचल प्रवास करण्याची मला संधि मिळाल्या-मुळे सृष्टिसौंदर्याचे अनेकविध मासले मी चाखले आहेत, मानवी सौंदर्याचे दैवी नमुने पाहिले आहेत; आणि ज्या ज्या वेळेला हिंदुस्थानच्या सीमेकडे येऊन मी ठेपलो आहे, त्या त्या वेळेला ‘पलिकडे काय?’ या ऊर्मीमुळे अनेक भडक कल्पनाचित्रे

माझ्या डोळ्यासमोरून पावसाच्या सरीप्रमाणे सरसरा झालली आहेत. सृष्टिसौदर्य, मानवी सौदर्य आणि अद्‌भुतता हे माझे सदाचे सोबती आहेत. त्याची माझी फारकत करा—माझ्या जीवनातील आनंद, जिवतपणा आणि उत्साह नाहीसा होईल.'

मात्र ही त्याची सौदर्यजिज्ञासा पढीक, कृत्रिम किवा अहृदय नाही. 'घरोघरची दु खे', 'फॅमिली डॉक्टर', 'रामा गडी', 'छोटी माणसे' वगैरे प्रस्तुत सग्रहातील हृदयगम लेखात त्याच्या सूक्ष्मदर्शी मनाची जी कोमलता दिसून येते, ती कोमलता हा खरोखरी त्याच्या सौदर्यजिज्ञासेचाच एक भाग होय. दुसऱ्याला टाकून बोलणे किवा तोडून टाकणे या दोन्ही गोष्टी त्याना साधत नाहीत; व त्यामुळे पुष्कळदा त्याना मनस्ताप होतो. पण अशा वेळी ते हसतमुखाने सगळा त्रास सोसतात. तीन वर्षापूर्वी ते आमच्या एका मुस्लिम मित्राच्या लग्नासाठी सुदरसा अहेर घेऊन मुंबईहून मुद्दाम भर उन्हाळ्यात नागपूरला आले होते. लग्न सूर्योदयाच्या सुमारास झाले. आम्ही दोघेहि लग्नाला हजर होतो, व वरपक्षाचे प्रतिष्ठित वऱ्हाडी या नात्याने काजीच्या नोदवहीत आम्ही साक्षीदार म्हणून सह्याहि केल्या. लग्नानंतर थोड्या वेळाने खाना होईल, अशी आमची अपेक्षा. पण लग्न झाले ताबडे फुटण्याच्या वेळी आणि खाना सुरू व्हावयाला झाली कडकडीत मध्यान्ह. पण, श्री. भेडे याची स्नेहबुद्धि इतकी सोशीक की, नागपूरच्या गोड राजाच्या पडक्या किल्ल्यातल्या जुनाट गलिच्छ वस्तीतले ते पाच सहा तास त्यानी मोठ्या मजेत गप्पा मारीत काढले. स्वतःच्या उंची मिजासखोर राहणीचे चोचले ते अशा वेळी नडू देत नाहींत; व आपल्या रसाळ गप्पानी ते कोणताहि कटाळवाणा प्रसंग सरस करून सोडतात.

त्याच्या गप्पातली ही सरसता आणि सहृदयता प्रस्तुत पुस्तकातल्या स्थलवर्णनात भरपूर अनुभवाला येते. आमच्या गृहजीवनातल्या रम्यतेचे जें रसभरित वर्णन त्यानी केलें 'धनुर्धारी'तून होतें, त्यांत त्या

गृहजीवनाच्या रम्यतेपेक्षा त्याच्या सहृदयतेचाच भाग खरोखरी जास्त होता. यजमानाने आपल्या मगदुराप्रमाणे कोंड्याची भाकर पानात वाढावी आणि यानी ती दिलदारपणाने मांडा म्हणून चुरून खावी, असे जर त्याच्या स्वभावाचे वर्णन मी केले तर ते अतिशयोक्तीचे होणार नाही. किंबहुना, मी खुद्द त्यानाच एकदा गमतीने म्हटले होते की, 'उमाकांत, तुम्ही ज्या घरी पाहुणे म्हणून जाल त्या घराच्या बगीचातल्या पडवळीला द्राक्षाचे घोस लटकतील आणि चिंचवणीला अमृताची चव येईल.'

त्याचा स्वभाव जसा दिलदार, तशीच अभिरुचि उदार आहे. त्यामुळेच श्री. विठ्ठलराव घाटे आणि सरहद्द गांधी यांच्यासारख्या अगदी भिन्न कोटीतल्या व्यक्तींची स्वभावचित्रे ते इतक्या समरसतेने सुंदर रेखाटूं शकले. 'घरोघरची दु खे', 'फॅमिली डॉक्टर', 'रामा गडी', विक्षिप्तपणा' वगैरे त्याच्या लघुनिबंधाच्या विषयाचा नवीनपणा हाहि त्याच्या उदार आणि कोमल अभिरुचीचाच निदर्शक आहे. अर्थात्, या साऱ्या प्रसंगानुसार केवळ हौसेने लिहिलेल्या लेखात लालित्य किंवा साहित्य म्हणून ज्याला म्हणतात, ते कित्येकाना कमी आढळेल. परंतु, जगाकडे आणि जीवनाकडे पाहण्याची सौंदर्यान्वेषी पण सानुकंप अशी जी दृष्टि या सर्व लेखातून प्रतीत होते, ती मात्र आपल्यात अगदी विरळ आहे, व त्यामुळे या पुस्तकातील बहुतेक सारे लेख आपआपल्या परीने हृदयंगम किंवा चटकदार वाटतात. मग त्यात कलेच्या मीनाबाजारातले लालित्य आणि साहित्य नसेना का!

पण श्री. भेंडे हे तरी आपल्याला 'साहित्यिक' कुठे म्हणवतात? 'प्रवासी प्रतिनिधि' हीच त्याची मुख्यतः या लेखातली भूमिका नाही काय? त्या मुशाफरीतल्या गप्पाष्टकाची मजा या छोट्या पुस्तकात वाचकाना खास लुटावयाला मिळेल.

शान्ता-निवास, नागपूर शहर
२ जुलै, १९४३.

ग. त्र्यं. माडखोलकर

भा व रे खा

गाडींतील गमती : १

आगगाडीच्या डब्यांत गमती होऊं शकतात हे कित्येकांना सांगितलं तर खरं देखील वाटणार नाही. आगगाडीचा प्रवास म्हणजे त्रास, दगदग आणि भांडणाचा सुकाळ, असाच असतो नाही बरेच जणांचा अनुभव? मला स्वतःला प्रवासाचा त्रास झाला आहे, दगदग वाटली आहे; पण गाडीच्या डब्यांत ज्या विलक्षण घडामोडी मीं पाहिल्या आहेत, जे विनोदी प्रसंग माझ्यासमोर घडले आहेत, ज्या गमती मीं अनुभवल्या आहेत, त्यांपुढे प्रवासाची यातायात कांहीच वाटत नाही. गाडींतील गमतींचा आस्वाद पुनःपुन्हा मिळावा म्हणून गाडींतच ' मठी ' ठोकून राहण्याची माझी तयारी आहे. फक्त रेल्वेनं मला फुकट पास मात्र द्यावा.

जसा हमरस्ता, तसा गाडीचा डबा. रस्त्यांत निरनिराळे लोक त्यांच्या नानाप्रकारच्या वेषांत इकडे तिकडे फिरतांना दिसतात. त्यांतील कांही बावळट दिसतात, कांही बिलंदर दिसतात, कांही डाबरट असतात, तर कांही मोठे हुशार वाटतात. तसंच डब्यात तुम्हाला एक ' छोटंसं जग ' दिसतं. या जगांत मोठ्या जगांतील

विविधता, विषमता, रगढग, नखरेलपणा, बिलदरपणा, लबाडी, हुशारी, सगळं काही दिसतं. फक्त हमरस्त्यावरील विशाल धावत्या जगात आपणहि धावत असल्यामुळं आपल्या मनांत उमटणारी दृश्यं पुसट असतात, उलट गाडीत थोडा वेळ सहप्रवासी म्हणून आपण एकत्र आल्यामुळं आपल्या मनावर होणारे परिणाम, आपल्या मन.फलकावर उमटणारी चित्रं, कायमची असतात.

आपल्या शेटाणीकडे कोणी पाहिलं रे पाहिलं की त्याच्याशी भांडण उकरणारा मारवाडी, 'माझ्या त्या पेटीत जडजवाहीर आहे. अगदी रात्रभर मला पहारा ठेवला पाहिजे. तुम्हालाच म्हणून सांगतो हो जरा. बोलूं नका हं दुसऱ्या कोणाला'—म्हणून प्रत्येकाला आपलं गुपित सांगणारा भोलानाथ, गडबडीत सेकंड-क्लासमध्ये चढून घाबरटपणे माझ्या वळकटीवर बसणारा गरीब बिचारा बिनतिकिट्या, त्याचं टकमक बघणं, त्यामुळं आम्हां सर्वांची तिरपिट, 'कांही घाबरूं नका. माझ्याकडे पिस्तूल आहे. फक्त पेटीतून बाहेर मात्र काढा' म्हणून सांगणारे आमचे भित्रे सह-प्रवासी, भस्मासुरासारखा अजस्र देहधारी पठाण, त्याची कुंभकर्णी झोप, त्याचं ते भयंकर घोरण–ढग आपटल्यावर जसा आवाज होतो तसा स्फोट व्हायचा त्याचे ओठ एकमेकांवर आपटल्यावर—अशींहि अनेक मजेदार, गमतीदार दृश्यं कोण बरं विसरूं शकेल ?

पण यापेक्षाहि अघटित घटना गाडीतल्या 'लहानशा जगांत' होत असतात. मुंबईहून एकदा आम्ही निघालो त्या वेळी एका सेकंडच्या डब्यांत चार प्रवासी होते. एक होते सरकारी नोकर, मी एक व्यापारी प्रतिनिधि, मिलिटरी ऑफिसर एक आणि एक साधु. साधुमहाराज चांगले लांबरुंद, राजबिंडे आणि अतिशय

बोलके होते इंग्रजी फार फक्कड बोलत होते ते. त्यांनी डब्यांतील आम्हा तीन अबोल प्राण्याची ओळख करून घेतली आणि अनेक रसाळ गप्पा मारल्या.

शेवटी ते 'बिनतिकिट्यांवर' घसरले. या वेळी सरकारी नोकर, मी, ते मिलिटरी ऑफिसर, सगळेच आम्ही बिनतिकिट्यांच्या बाजून बोलू लागलो. आम्ही अनेक कारण दाखविली लोक बिनतिकिटान प्रवास कां करतात याची. पण स्वामीजींचं म्हणणं एकच–प्रत्येकान पैसा खर्च करून तिकीट घेतलंच पाहिजे, मगच त्यान गाडीत पाय ठेवावा.

आमचा हा वादविवाद रंगात यायला आणि एक टिकेट-एक्झामिनर आमच्या डब्यांत यायला एकच गाठ. त्यानं स्वामिजींच्या बाजून निर्वाळा दिला. 'तडाके ओढले पाहिजेत या फुकट्यांच्या पाठीवर.' तो म्हणाला.

त्यान तिकिट तपासण्यास मागितली. आम्ही सर्वांनी दाखविली. स्वामिजी फक्त राहिले. टिकेट-एक्झामिनरनं त्यांच्यासमोर तिकिटासाठी हात पसरला.

'I haven't got a ticket.' स्वामीजी संथपणें म्हणाले.

'What?' तिकेट-एक्झामिनर खेकसले.

आम्हांला मोठा अचंबा वाटला.

'You see,' स्वामीजी म्हणाले, 'We are Saints and Prophets. Rules and regulations intended for common people cannot be applied to us.'

स्वामीजी सहानुभूतीसाठी आमच्याकडे पहात होते.

'Then you ticketless Saints and Prophets have place in jail. Get out!' तिकेट-एक्झामिनर चेवून म्हणाला. त्यानं स्वामीजींच्या बगलेला हात घातला.

स्वामीजींना उतरणं भाग पडलं. रेल्वे-पोलिसन या ईश्वरी दूताच्या देहाचा ताबा घेतला.

जेव्हा स्टेशनवरून गाडी सुटली तेव्हा आम्हीं तिघा प्रवाशांनी एकमेकांकडे पाहिलं. कां कोणाला माहीत—आम्हांला मारख हसूच येऊ लागलं. ' What a funny incident ?'. मिलिटरी ऑफिसर म्हणाले. ' किती मजेदार अनुभव !' मीहि मनांतल्या मनांत तेच म्हटल.

याच्या उलट कित्येक वेळां अतिगंभीर प्रसंगहि या गाडींतल्या लहानग्या जगांत रंगतात. ज्या वेळेला हे प्रसंग घडतात त्या वेळी ते गभीर भासतात. पण मागाहून त्यांची आठवण झाली की खूप हसूं येत.

आम्ही एकदा लाहोरहून पेशावरला थर्डन जात होतो. शहाण्या माणसानं दिल्लीहून पुढे तिसऱ्या वर्गानं प्रवास करूं नये. आम्ही मूर्ख म्हणून थर्डनं निघालों. गर्दी मी म्हणत होती. आठदहा माणसं तर उभींच होतीं. वरच्या बाजूच्या सामान ठेवण्याच्या जागीं एका बाजूला एक पठाण झोपला होता. दुसऱ्या बाजूला सामानच सामान लागलं होतं.

या पठाणाची मजा—

दोन दोन मिनिटांनी तो उठे आणि खालच्या बाजूला थुंके. कोणाची पर्वा त्याला वाटत नव्हती. बेदरकारपणे त्यानं आपल काम चालू ठेवलं होतं. मीं ते त्याचं भयंकर कृत्य पाहिल्यावर फार गरम झालो. पण त्याच्या अवाढव्य शरीराकडे पाहिल्यावर गप्प बसण्याशिवाय मला गत्यंतर नव्हतं. त्याच्या एका थापेनं मी परलोकवासी झालों असतों. इतर कोणीहि त्याला कांही बोलेना. मला वाटलं-असाच रात्रभर याचा हा कार्यक्रम चालू राहिला तर डब्यांत पाण्याचा पूर यायचा आणि या गंगेत आम्ही धुवून

निघायचे ! गाडी लाहोरहून सुटल्यावर अर्धा तासाच्या आंत मात्र जोरानं कुरबूर सुरू झाली. आणि एका पंजाब्यानं दटावून त्या पठाणाला सांगितलं कीं, खाली थुंकू नकोस. पठाणानं एकदम चढेल स्वरांत थोड्या शिव्या दिल्या आणि उत्तरादाखल तो पचकन् पुन्हा थुकला. दुसऱ्या पाच सहा जणांनी अगदी अदबीनं सांगितल, दोघांनी संतापून सांगितल; पण त्याचं आपलं ते पचापच थुंकणं चालूच होतं. सगळा डबा आता गरम झाला होता. जो तो मोठमोठ्यानं बडबडत होता. त्या पठाणाला नाना नऱ्हेचा दम दिला जात होता. त्याचं उत्तर एकच–'पच्'.

पठाण झोपला होता त्याच्या खालच्या बाकावर एक सुंदर, हसतमुख, वामनमूर्ति तरुण बसला होता. तो हा सगळा प्रकार अगदी शांतपणे पहात होता. डब्यातील सर्व लोक चिडले होते, भडकले होते, तरी हा शांत होता. याच्या चर्येवर हास्य विलसत होतं. पठाण भडकून अद्वातद्वा बडबडत होता. आता त्याला हेहि भान राहिल नव्हतं कीं आपण कोणाच्या अंगावर थुंकू. शेवटी व्हायच ते झालच. त्या तरुणावर पठाणाची थुंकी पडली. त्याबरोबर तो तरुण गृहस्थ ताडकन् उठला. त्यानं त्या पठाणाच्या मानेला हात घातला आणि ते जाड धूड खाली ओढलं. तो पठाण उलटासुलटा खाली पडला. त्याच्या छातीवर तो तरुण पटकन् बसला. आणि त्यानं त्या पठाणाला चार जबरदस्त चपराका लगावल्या. मग सगळ्यांना चेव आला. माझ्या व्यतिरिक्त सगळ्यांनी त्या पठाणाला चांगला चोप दिला. माझं वर्तन गांधींच्या सत्‌शिष्याला शोभण्यासारखं होतं.

बिचारा तो पठाण ! त्याची रग आता पुरी जिरली होती. तो हतबल झाला होता. तो गुपचूप उठला आणि वर जाऊन

एका बाजूला तोंड करून झोपला. तो इतका वरमला होता की, आपली लाज झाकण्यासाठी त्यानं चादर आपल्या सबंध अगावर ओढून घेतली. प्रेतवत् तो आता पडून राहिला.

मी साहजिकच त्या तरुण गृहस्थाचं हार्दिक अभिनदन केलं. इवलस शरीर असून पराक्रम मात्र त्यानं मोठा केला होता. आपल्यापेक्षा शक्तीन दसपट जास्त माणसाशी दोन हात करून त्यान त्याला लोळविला होता. अजब होती त्याची ती करामत!

'You see, I am a professor,' तो मला म्हणाला. 'मला या तटाबखेड्यांचा मोठा कटाळा आहे. पण कोणी अति ओढून धरायला सुरवात केली की मग त्याला दहा रावणाचं बळ असल तरी मी मगरमिठी मारीन. हा मुक्कड पठाण तर लिचपिचीत आहे. त्याचं गठड वळायला दोन मिनिटसुद्धा जास्त होती!'

मी हसत म्हणालो, 'साहेब, मी तुमच्यापेक्षा दुप्पट सशक्त आहे. पण आपल्यान कांही हे धाडस झाल नसत.'

'कांही नाही हो, आजपासून लक्षात ठेवा नियम–पठाण अवाढव्य दिसतो. पण त्याला जरा खुराक द्या तुमच्या हाताचा. तो सुतासारखा नरम येईल.' प्रोफेसरसाहेब म्हणाले.

बाकी दिसला खरा नरम आलेला! कारण तो हालचाल न करतां सताड झोपून होता. पण म्हणून कांही मी प्रोफेसरसाहेबांचा उपदेश पाळणं शक्य नाही. कारण मला खात्री आहे की असल्या द्वंद्वांत आमचा 'खीमा' होऊन जायचा.

तिसऱ्या वेळची सर्वच घटना अपूर्व होती. ती एका निमिषार्धात घडली. आणि अशी कांही चमत्कारिक होती की मला त्या घटनेची आठवण झाली कीं अंगावर शहारे येतात.

या वेळी बडनेराला नागपूरकडे जाणाऱ्या मेलमध्ये मी चढलो. सेकडच्या एका डब्यांत आम्ही दोन उतारू होतो. एक मी आणि दुसरे गृहस्थ एक प्रॉटेस्टन्टधर्मीय प्रचारक. गृहस्थ मोठा उमदा वाटला मला. तत्त्वज्ञानापासून कामशास्त्रापर्यंत सर्व विपयावर त्यान अतिशय गोड शब्दात आपले विचार व्यक्त केले. माझेहि नाना विषयांवरील विचार अगदी शांतपणे ऐकून घेतले. पण मी म्हणतो ती विचित्र घटना एका मधल्या स्टेशनवर अचानक घडून आली.

एक गर्भश्रीमंती थाटाची बाई आमच्या डब्यांत शिरली. ती आपल सामान आंत घेणार तोच आमच्या प्रॉटेस्टन्ट धर्मप्रचारकाना एकदम कसला झटका आला कोणास ठाऊक, ते उठले आणि त्या बाईला त्यांनी एकदम दृढालिगन दिलं. बाईची ओरड, त्या धर्मप्रचारकाच विकट हास्य आणि मला त्या दोघांचं नात काय याच गूढ. त्यामुळं काय कराव तें सुचेना.

पण डोळ्यासमोर होत होता तो प्रकार मात्र भयकर होता. डब्यातील ओरड ऐकून आजूबाजूची मंडळी धावत आली. बाईला त्या धर्मप्रचारकाच्या मिठीतून आम्ही सोडविली. 'पोलिस,' 'स्टेशनमास्तर', म्हणून एकच ओरड सुरू झाली. पण हे लोक येण्यापूर्वीच धापा टाकीत टाकीत एक गलेलठ्ठ इसम आमच्या डब्यांत घुसले. अजूनहि कांही मडळी त्या धर्मप्रचारकावर हल्ला करीतच होती. त्या सर्वांना हात जोडून तो म्हणाला, 'आपली माफी मी तर मागतोंच, पण या बाईंची तर–माझं डोकं त्यांच्या पायांवर ठेवून अगोदर मी सपशेल माफी मागतों.' खरोखरीच त्यान त्या बाईला साष्टांग नमस्कार घातला. उठून उभा राहिल्यावर पुढ त्यानं बोलायला सुरवात केली, 'मंडळींनो, हे एक

अतिशय सज्जन गृहस्थ आहेत. आमच्या मिशनमध्ये यांना मोठी सन्मानाची जागा आहे. पण एकाएकी आठ दिवसामागं यांच डोकं फिरल आहे. आणि तेव्हापासून हे बाई दिसली की तिला आलिंगन द्यायला धावतात. या डब्यांत एखादी स्त्री–उतारू येईल आणि तीहि अशा भलत्याच स्टेशनला, अस मला वाटल नव्हतं. पण या इथं आल्या आणि मघाचा भीषण प्रकार घडला. वेडाच्या भरांत यांच्या हातून हा अनन्वित प्रकार झाला आहे. वेड्याच्या इस्पितळांतच त्याला मी घेऊन जात असल्यामुळं, उगीच मध्येच मात्र आम्हांला रागाच्या भरांत उतरवून ठेवूं नका.'

त्या गृहस्थाचं बोलणं इतकं कळकळीचं होतं कीं, सगळ्यांनीच आम्ही 'चक् चक्' असे उद्गार काढून त्याला सहानुभूति दाखविली. ती बाईसुद्धा सुस्वभावी. कारण ती शांतपणे दुसऱ्या डब्यांत निघून गेली. त्यामुळं पोलीस, स्टेशनमास्तर येण्यापूर्वीच बहुतेक ते प्रकरण मिटलं होतं.

फक्त त्या जाडगेल्या गृहस्थांनी त्या धर्मप्रचारकाचे हातपाय मात्र दोऱ्यांनी करकचून बांधून टाकले. आणि तशा स्थितींतच चार हमालांनी उचलून त्याला नागपूर स्टेशनवर मोटारमध्ये डांबला.

डोळ्यांसमोर गोष्ट घडली म्हणून विश्वास ठेवावा लागतो. नाही तर त्या धर्मप्रचारकानं माझ्याशी ज्या गप्पा मारल्या होत्या त्यांवरून त्याला वेडा म्हणणं चुकीचं ठरलं असतं, एवढ होत त्याचं सुसंबद्ध बोलणं. त्याला वेडा म्हटलं असतं तर मलाच कोणी तरी वेडा ठरवलं असतं. पण स्त्रीला मिठी मारण्याचं त्याचं काय अजब कोडं होतं–देवच एक जाणे तें !

या नंतरची एक गम्मत मला आठवते. ती थोडी विनोदी, थोडी फाजील अशी आहे. रतलाम ते इंदूरचा प्रवास. त्या छोटेखानी गाडींत, छोटा डबा पकडण्यासाठी मी इथं तिथं फिरलों. आणि एक बंद डबा दिसला म्हणून दरवाजा उघडून आंत शिरतो तर एक तरुण हिंदी जोडप आत बसलेल. एक मन सांगायला लागलं आपण दुसरीकडे जाव म्हणून. दुसरं म्हणायला लागलं– 'बस ना इथंच. झालं काय जोडप असलं म्हणून?' तेव्हा मी बसलोच त्या डब्यांत, आणि त्यामुळ हिरमुसली ती मंडळी.

गाडी सुरू झाल्यावर आमचे तरुण सहप्रवासी हिंदींत म्हणाले, 'काय, कुठपर्यंत निघालांत?'

मी म्हटल, 'साहेब, माफ करा. मला हिंदी येत नाही. आपला प्रश्न इंग्रजीत विचारा.'

'का? आपण मद्रासकडचे का?' त्यानं इंग्रजीत विचारलं.

मला हिंदी चांगलं समजत होत. मी मद्रासी नव्हतो. तरी पण, काय माझ्या अंगांत सचरल होतं कोणास ठाऊक. दिलं झालं ठोकून 'होय' म्हणून.

त्याबरोबर तो आपल्या तरुणीकडे वळून हिंदींत म्हणतो, 'सालेको कुछ हिंदी आता भी नही, तो हम मजा लुटेंगे.'

आणि ही मजा काय, तर त्यांनी अभिजात हिंदीमध्ये शाब्दिक प्रणय सुरू केला. त्याचे जे शृंगाररसपरिपूरित संवाद सुरू झाले ते इतके उत्तान होते कीं त्यांमुळं मला गुदमरून जाण्याची पाळी आली. मला त्यांच्या भाषणांतील शब्दन्‌शब्द समजत होता. आणि त्यांना वाटत होतं की या फडतूस मद्राशाला काय समजणार आपल्या इष्काचा रंग!

एकान्त, विशेषत प्रणयी स्त्रीपुरुषाचा एकात, आणि त्या वेळी चालणारी कवन-कूजन, न ऐकण बर! पण मी तो प्रसग माझ्यावर ओढवून घेतला होता. त्यामुळ मौनव्रत स्वीकारून, डोळे मिटून जे कानावर पडेल ते ऐकायला मला तयार राहण क्रमप्राप्त होत.

शेवटी इन्दूर स्टेशन आल. मला वाटल-ठीक झाल. यापुढ तरी बिचाऱ्याना एकात-खरा एकात-डब्यात मिळेल.

'क्यौ साहाब, मिजाज तो ठीक है न ?" माझे एक जानी दोस्त स्टेशनवर आले होते, ते म्हणाले.

'बिलकुल.' मी म्हणालो. 'आपका कारोबार कैसा चल रहा है ?—'

पण माझ वाक्य पुर होण्यापूर्वीच डब्यातील तरुणीन किंचाळीच मारली. पदर हातभर लांब ओढून तिन आपलं तोड झाकून घेतलं. आणि माझ्याकडे पाठ करून ती विलक्षण हातवारे करीत आपल्या नवऱ्याला म्हणाली. 'साहाब तो हिंदी जानते है. आफसोस की बात है. हम लोग क्या क्या बात कर रहे थे-श् श् —'

तिची ती किंचाळी ऐकल्याबरोबर मी चरकलों. आणि तिच्या तोडाची चर्पटपंजरी सुरू झाल्यावर तर मी स्टेशनाबाहेरच पळालों.

'अरे काय, खोडीबीडी केलीस की काय त्या बयेची ?' माझ्या मागन धावत आलेला माझा मित्र म्हणाला.

'बाबा, मागाहून सगळं कांही सांगतो. माझ सामान अगोदर घेऊन ये. नाही तर त्या प्रणयी जोडप्याला त्याचा अहेर करावा लागेल मला.'

माझ्या मित्राला जेव्हा खरी हकीकत कळली तेव्हा तो खो खो हसू लागला. आणि जेव्हा मी त्या तरुण जोडप्याच्या संवादाची तपशीलवार वर्णनं देऊं लागलों तेव्हा साहेब खोदून खोदून प्रश्न विचारू लागले. चावट लेकाचा !

पण तेव्हापासून अनेकदा मी रतलाम ते इंदूर प्रवास केला आहे. बसतो मात्र अशा डब्यांत की जिथं राठस बाप्पेच बाप्पे सापडतील.

अशा आहेत या गाडीतील गमती ! प्रवासाचं सुख आपण ज्या स्थळी उतरतो ते स्थळ आवडण्या–नावडण्यावर अवलंबून असत. आणि गाडीतलं सुखदुःख आपण जो डबा निवडतो त्यावर अवलंबून असत. त्या छोट्या डब्यांत विविध रग, अनेक रस, नाना प्रकारचे ढंग, मनुष्य जातीच्या स्वभावाचे विलक्षण नमुने; विनोदी, गभीर घटना–सर्व सर्व कांही अनुभवायला, चाखायला, अवलोकन करायला मिळतात.

विशाल जगापेक्षा या गाडीच्या डब्यांतील छोट्या जगांतच मला अनेक गोष्टी शिकायला मिळाल्या आहेत. म्हणूनच माझी अशी मागणी आहे की, मला एक रेल्वेचा फुकट पास द्यावा, म्हणजे मी सदैव माझी 'मठी' गाडीच्या डब्यातच ठेवीन.

—नोव्हेंबर १९४१, यशवंत



माझीं आवडतीं सौंदर्यस्थळं : २

माझ्याकडे मुंबईला नवा पाहुणा अथवा पाहुणी आली कीं मी त्यांना आग्रह करकरून अपोलो बंदर, राजाभाई टॉवर, मरीन ड्राईव्ह, चौपाटी, हँगिंग गार्डन, महालक्ष्मीचा समुद्र, राणीचा बाग, वरळीची नवी चौपाटी, सर्व कांही दाखवितो. या निरनिराळ्या स्थळी गेल्यावर माझ्या पाहुण्याकडे 'अशी हीं आमची मुंबईचीं छानदार स्थळं आहेत', असंही मिष्टास वर्णन करतों. अनेक वेळां या दिव्यांतून मला जावं लागलं आहे. पण यत्किंचितहि न त्रासता मी ही स्थळं माझ्या या बाहेर-गावच्या मित्रमंडळींना दाखविलीं आहेत, आणि त्यांचीं गोडगोड वर्णनं त्याना दिली आहेत. अशी मुबईला भेट देणारी कांही माणसं म्हणतात देखील मला–' मुंबई पाहावी तर ती तुमच्या सगतीत. फार उत्तम वाटाडे आहांत बुवा तुम्ही.'

पण अंदरकी बात अशी आहे की, हीं सगळींच स्थळं मला मुळींच आवडत नाहीत. सदासर्वदा जिथ बजबजपुरी, सदानूकदा जिथ गर्दी आणि वर्दळ, नेहमी जिथं माणसांची झुंबड, त्या स्थळांचा निदान मुंबईत तरी मला कंटाळा येतो. चौपाटीवर जा,

तिथं माणसांची ही गर्दी. मग तिथं एकमेकांकडे टक लावून पाहा-ण्यांत, नाहीं तर फिरत्या व्यूहांतून रस्ता काढण्यांत नाकी नऊ येतात. मरीन ड्राईव्हवर फिरायला जायचं म्हणजे लष्करांतील slow march ची कवाईत प्रथम शिकून घेतली पाहिजे. हीच परिस्थिति महालक्ष्मीला आणि अपोलो बंदरावर. नाही म्हणतां नव्या चौपाटीवर थोडी कमी गर्दी असते. पण तिथं श्रीमंत लोक झक्क पोशाख करून रुबाबानं फिरत असतात. त्यामुळं फिरणं राहतं एका बाजूला; आणि या श्रीमंत लोकांकडे तरी लक्ष वेधते नाही तर पलिकडच्या रस्त्यानं जोरानं जाणाऱ्या मोटारगाड्यांकडे पाहून डोकं भिरभिरायला लागतं.

तिन्ही त्रिकाळ आवाज, घरघर, माणसांची अहोरात्र भीड आणि ये–जा, अनेक वाहनांची वर्दळ. अशा या मुंबईत मला तरी सायंकाळी एखाद्या निर्मनुष्य, निवान्त अशा स्थळी जाऊन बसायला फार आवडतं. मुंबईच्या धकाधकीच्या चक्रांतून संध्या-काळीं मोकळं झाल्यावर मन सांगतं–आता अशा ठिकाणी चल कीं जिथं शांत वातावरण सापडेल, जिथं चिटपाखरूहि नसेल आणि जिथं निसर्गाचीं चित्र मनाला रिझवितील, हृदयाला आनंदवितील आणि श्रांत शरीराला उबारा देऊन पुनश्च दुसऱ्या दिवशीच्या रामरगाड्याला लागणारा उत्साह आणि शक्ति देतील.

तुम्ही म्हणाल–अशी एकान्त स्थळं मुंबईत कशीं मिळतील ? बरोबर आहे तुमचा प्रश्न. मलाही प्रथम असंच वाटत असे की या मुंबईच्या गडबड्या वातावरणांतच आपला जन्म जाणार आणि मरणही येणार. पण एक दिवशी म्हटलं–पाहूं या तर खरं मुंबईत कांही निवान्त स्थळं सापडतात का ? आणि आश्चर्य हे की बरेच दिवस पुष्कळ शोध करून थकल्यावर माझ्या रहात्या घराजवळच

अशी दोन स्थळ मला मिळाली. ज्या दिवशीं प्रथम मी या स्थळी जाऊन पोहोचलो, त्या दिवशीं स्वर्गच हाती मिळाल्याचा मला आनद झाला.

ऑल्टमॉड रोडवरून तुम्ही सरळ वर जा. शेवटी तुम्हाला ' हा रहदारीचा रस्ता नाही ' अशी पाटी लागेल. दबकाल तुम्ही, पण काही घाबरू नका. सरळ पुढे चला. उजाड जागा वाटेल ती सगळी. जिकडे तिकडे पसारा दिसेल तुम्हांला पिकल्या पानांचा. पण थोड पुढ सरा दगडाचा बंधारा आढळेल त्या ठिकाणी. आणि तेथून सभोवार तुमची नजर फिरू द्या. मनाला सात्त्विक आनंद देणार अत्यत प्रसन्न वातावरण सभोवार तुम्हाला दिसेल ! निसर्गाच अप्रतिम सौंदर्य तुम्हाला प्रतीत होईल. आणि विशेष हे की, तुमच हे निसर्गाशी हितगूज अगदी एकान्तात तुम्हांला करायला सापडेल. जी दृश्य हॅंगिग गार्डनवरून तुम्हांला दिसतील तीच येथून दिसतील खरी. पण येथल्या अनुभूतीत विशेष आनद आहे. कारण इथ तुमच्या समाधीचा भग कोणी करू शकत नाही. सार्वजनिक स्थळी गेल्यावर नेहमी आढळणारी भिरभिर, जमलेल्या लोकांची किरकिर आणि टवाळीचं टेहळणं याचा तुम्हांला इथं ताप होणार नाही. क्वचित् प्रसंगी या जागी एखादं युरोपियन जोडपं प्रेमी गप्पात चूर झालेलं तुम्हांला दिसेल. अथवा एखादे वेळीं जवळच्याच बंगल्यांतील एखादा बटलर शेजारच्या बंगल्यांतील आयाशी गुलगुल गोष्टी करतांना सापडेल. पण हेंहि क्वचित्च. बहुतेक कोणीही इथं तुमचा एकान्त भंग करणार नाही.

या स्थळाकडून एक लहानसा अरुंद रस्ता जातो. तुम्ही कारमायकेल रोडवर येतां. पुढं सरळ चला. अगदी शेवटीं एक

कुपण लागेल. पडलेल्या कुपणावरून हळूच पलिकडे चला. तुम्ही गामाडिया हिल रोडवर याल. तिथ तुम्हाला मरीन ड्राइव्ह-वर जसा बंधारा आहे तसा दिसेल. तडक वर चढा आणि सभोवार नजर फेका. मनोहर देखावा दिसेल तुम्हाला—तो वरळीचा समुद्र, समुद्रातील मामा हज्जामची मशीद, रेसकोर्स आणि हॉर्नबी बॅलार्डचा विस्तीर्ण रस्ता, त्या रस्त्यावरून जाणाऱ्या त्या वेगवान् गाड्या, नेहमीच्या परिचयाचीं दृश्य आहेत ही मुंबईकरांची. पण या गामाडिया हिलवरून तीं पाहण्यांत विशेष मौज वाटते, विलक्षण गुदगुदल्या होतात मनाला. कारण ती पाहात असताना आजूबाजूला कोणाचा उपसर्ग नाही, कोणाची वचवच नाही.

अशी छुपी निवान्त स्थळ मुंबईत अनेक असतील. पण मला मात्र ही दोन सापडली म्हणून नेहमीच अत्यानद होतो. कारण मुंबईत दुर्मिळ असा एकान्त, कधीहि न सापडणार निवान्त वातावरण मला या ठिकाणी सापडतं.

हेच वातावरण, हाच एकान्त, पण त्यांत अवर्णनीय अशी निसर्ग-शोभेची विशेष भर गोमंतकांत फेरफटका करतांना उपभोगायला मला मिळाली आहे. मंगेशीच्या मागल्या बाजूच्या टेकडीवरून जीं निसर्गाची धावती दृश्यं मी पाहिली आहेत त्यांची आठवण झाल्यावर अजूनहि माझ्या मनांत आनदी आंदोलनं सुरू होतात. कलंगूटच्या समुद्रकिनाऱ्यावर बसून समुद्रावरचीं जी हालती दृश्यं मी पाहिली आहेत, त्यांचं स्मरण झालं कीं आजही माझ्या मनांत आल्हादक हेलकावे उत्पन्न होतात.

निवान्त स्थळाची मला अत्यंत आवड आहे, म्हणजे मी माणूसघाण्या आहे अशी मात्र समजूत करून घेऊं नका. कुलू अथवा कांग्रा दऱ्यांतून फेरफटका करतांना निसर्गाचं वातावरण

मला धुद करतंच, पण तेथल्या लोकात मिसळण्यांत मला विशेष गम्मत वाटते. या दऱ्यातील त्या लुसलुशीत मुली, विशाल माणसं आणि त्यांच्या अंगावरील वस्त्रांचे ते बेछूट रंग–त्या रगीबेरंगी वातावरणांत उन्मनस्क होऊन जातो माणूस. विशेषत' सणासुदीला काग्रा किवा कुल्लू दऱ्याखोऱ्यांचा तुम्ही फेरफटका करा. त्या वेळी इंद्रधनुष्याचे सारे रग उधळलेले दिसतील तुम्हांला तिथं. जगांतील अप्रतिम देहसौदर्य सापडेल. तुम्हांला पाहायला आणि चोहोकडे चाललेल अखड नृत्य पाहून तुम्ही बेभान होऊन जाल.

काग्रा वा कुल्लू दऱ्यातून फिरतांना मी सृष्टिसौदर्यापेक्षा मानवी सौदर्यालाच जास्त भुरळून जातो. तेथील लोकांची रग-सगति मला मोहून टाकते. त्याच शरीरसौष्ठव, तेथील गुलाबी यौवन माझ्या शरीरांत उत्तान सवेदना उत्पन्न करतात.

असच लाहोरच्या अनारकलीतलं मानवी वातावरण माझ्या मनाची जबरदस्त पकड घेत. माझे पजाबी मित्र मला नेहमी म्हणतात, 'अरे बाबा, लाहोरांत मॉल रोडवरच्या एलफिन्स्टन नाही तर दुसऱ्या एकाद्या हॉटेलमध्ये उतर ना. त्या सदा गजबजलेल्या अनारकलीतल्या 'स्टॅडर्ड'मध्ये कशाला उतरतोस ? ' पण स्टॅडर्ड हॉटेलसाठी काही मी अनारकलीत जात नाही, तर अनारकलीसाठी स्टॅडर्डमध्ये उतरतो.

आणि दहा दहा तास कांहीहि काम न करतां माझ्या खोलीच्या खिडकीतून मी सारखा बाहेर अनारकलींतील मानवी वातावरणाकडे पहात असतो. अनारकलीत घाण आहे, अनारकलींत गिचमीड गर्दी आहे; पण याच अनारकलीत मानवी सौदर्याचे जे नमुने पाहायला सापडतात, विविध रंगांची

जी उधळण दिसते, यौवनाची तकाकी आणि खुमारी जी दृग्गोचर होते, ती पाहण्यासाठी इतर वाटेल त्या अडचणी सोसायला मी तयार आहे.

अनारकलीतून कित्येक वेळां वीज चमकून जाते, तर अनेकदा टवटवीत फुलं इतस्ततः फिरतात. हे गुलाब, कमळं, पारिजातक, सूर्यफुल, पाहिली की वाटत–जन्माला यावं पण अनारकलींत एकदा तरी राहून डोळ्यांचं पारणं फेडावं. स्त्रियांच्या सौंदर्याला इथ जशी वाण नाहीं तशी रुबाबदार, सशक्त आणि नीटस माणसंहि इथं विपुल. अमोघ वातावरण आहे हे. अनार म्हणजे डाळींब. त्यांतील दाणे जसे टप्पोरे, लालूस आणि भरघोस तशीच येथील मंडळी. इथं कुठून होणार निसर्गाची आठवण! इथं मन गुगणार मानवी सौंदर्याच्या फुलत्या बागेत.

रावळपिंडीवरून दिवसाच्या गाडीनं पेशावरला जायला मला फार आवडतं. कारण ती वळणावळणानं जाणारी गाडी अशा प्रदेशातून जात असते कीं ज्या प्रदेशांत अद्भुतता आहे, जादू आहे. केव्हा उजाड जमीनच तुम्हांला दिसते, तर केव्हा गर्द झाडी. केव्हा कड्यावर वसलेलं टुमदार शहर, तर केव्हा एखादा स्वच्छ, शीतल तलाव. केव्हा सुंदर, सुबक शेत, तर केव्हा छानदार खेडं. केव्हा खळखळणारं पाणी, तर केव्हा निर्मनुष्य पण उन्हाच्या तिरपीनं तकाकणारा लांबच लांब डांबरी रस्ता.

आणि प्रत्येक स्टेशनवर गाडी उभी राहिली कीं जेलवजा ते स्टेशन, धिप्पाड पठाणांची गाडी पकडण्याची धडपड, बुरख्यांतल्या नवजवान कामिनी, हातांत बंदुका आणि छातीवर छर्ऱ्यांचा पट्टा बांधून इतस्ततः फिरणारे पहाडी खेडुत–सगळं भव्य, विशाल काम असतं हें. आमच्या बोरीबंदरचा नटवेपणा,

नाजूकपणा किंवा खुजटपणा इथ नाही. अचाट, अवाढव्य आणि विराट् विश्व आहे हे उत्तरेकडच.

सायंकाळी चारपांचच्या सुमारास पेशावर! का ते मला सागतां येत नाही, पण पेशावरला पाय लागले कीं विलक्षण सुखसंवेदना माझ्या मनात उत्पन्न होतात. पेशावरांत जे एक मध्ययुगीन वातावरण आहे ते मनाची जबर पकड घेत. बसले आहेत खूपसे पठाण 'चारपाय' घालून गप्पा ठोकीत, ओढताहेत मनमुराद हुक्का, त्यांच्या त्या खडबडीत पुस्तु भाषेत ते भाडताहेत की प्रेमानं बातचीत करताहेत हें सुद्धा कळण कठीण. जरा तुमचा टांगा उभा राहिला की जमले तुमच्या आवतीभोवती. ना धंदा ना उद्योग. आणि असे फाडफाडून बघतील तुमच्याकडे की तुम्ही कितीहि घट्टमुट्ट असला तरी टराकून जायचे अगदी!

पण या मध्ययुगीन रोमांचकारी वातावरणापेक्षा मला जास्त आकर्षण वाटतं त्या पेशावर–काबूल रस्त्याच. ती सडक–पण ती सडक अशी आहे की हिंदुस्थानची सीमा तिथं संपते. तिच्या सीमेवर टोळ्यांचं साम्राज्य आहे. त्यापलिकडे खैबरघाट, पुढ अफगाणिस्तान आणि त्यापुढे अनेकविध मुलुख.

कित्येक वेळां मी ह्या सडकेवर जाऊन एका कोपऱ्यांत या रस्त्याकडे फक्त पहात बसलो आहे, लांब लांब फिरलों आहे. या सडकेवरच्या इस्लामिया कॉलेजच्या सुंदर इमारती न्याहाळीत राहिलों आहे. पलिकडच्या आफ्रिडी टोळ्यांच्या प्रदेशाकडे भीति, कुतुहल, उत्सुकता अशा संमिश्र भावनेनं दृष्टिक्षेप टाकीत बसलो आहे. आणि केव्हा केव्हा याच सडकेवर बसून हिंदुस्थानच्या पलिकडच्या अनेक मुलुखांबद्दल रम्य कल्पना केल्या आहेत.

ते कल्पनामय वातावरण–किती अद्भुत, किती सुरेख आणि मनोहर असतं ते! अरेबियन नाईट्स्‌मधील वातावरण सुद्धा त्यापुढे फिक्क पडेल.

पाहिलेल्या जगापेक्षा न पाहिलेल्या जगाबद्दलच माणसाला–विशेषतः माझ्यासारख्या भटक्या वृत्तीच्या माणसाला–विशेष आकर्षण वाटत. या अज्ञात जगाबद्दल अनेक प्रकारच्या कल्पना करण्यांत त्याच मन नुसत रमून दगून जातं, बेभान होतं! म्हणून पेशावरची ती मला अज्ञात अशा देशाकडे जाणारी सडक--ते एक माझ अतिप्रिय सौंदर्यस्थळ आहे.

माणसाला तीन प्रकारची आवड असते, हव्यास असतो, भूक असते--सृष्टिसौंदर्य, मानवी सौंदर्य आणि अद्‌भुतता. मला या तिन्ही प्रकारच्या आवडी मनमुराद लुटायला मिळाल्या आहेत. आसेतुहिमाचल प्रवास करण्याची मला संधि मिळाल्या-मुळ सृष्टिसौंदर्याचे अनेकविध मासले मी चाखले आहेत, मानवी सौंदर्याचे दैवी नमुने पाहिले आहेत. आणि ज्या ज्या वेळेला हिंदुस्थानच्या सीमेवर येऊन ठेपलो आहे, त्या त्या वेळेला 'पलिकडे काय ?' या ऊर्मींमुळं अनेक भडक कल्पनाचित्रं माझ्या डोळ्यांसमोरून पावसाच्या सरीप्रमाण सरासरा हालली आहेत.

सृष्टिसौंदर्य, मानवी सौंदर्य आणि अद्भुतता हे माझे सदाचे सोबती आहेत. त्यांची माझी फारकत करा–माझ्या जीवनांतील आनंद, जिवंतपणा आणि उत्साह नाहीसा होईल.

मार्च १९४२, यशवंत



घरोघरचीं दुःखं : ३

त्या दिवशी मी फार जड मनान घरी आलो. माझ्या डोळ्यासमोर जो प्रकार घडला त्यामुळ माझ्या मनाला जबरदस्त धक्का बसला. माझ्या अगदी जवळच्या नातेवाइकांकडे मी गेलो होतो. त्या गृहस्थाची पत्नी एकदम माझ्यासमोर अद्वातद्वा बडबडत आली. तिचे ते हातवारे, भरमसाट बरळणं, तारवटलेले डोळे पाहून मी घाबरून गेलो अगदी. त्यानतर आणखी कांही वळानं तिनं नवऱ्याला, आईबापाना, सगळ्यांनाच शिव्या द्यायला सुरवात केली. वास्तविक त्या बाईचा मूळ स्वभाव भारी शालीन, मनमिळाऊ; मूळची ती मितभाषी. पण त्या वेळेला ताळतंत्र सोडून तिनं तोंडाचा सपाटा सुरू केला होता; आणि वाटेल ते अभद्र शब्द ती तोंडानं उच्चारीत होती.

तो भयंकर प्रकार पहात असतांच मला तीन वर्षांपूर्वीचा तिचा लग्न-दिवस आठवला. त्या वेळीं ती किती सुंदर, गोड दिसली; आज ती किती भकास, भयंकर दिसत होती. त्या वेळेला किती आनंद झाला होता, किती हुरूप वाटत होता ! कारण तिला फार चांगलं स्थळ मिळालं होतं.

तिच्या लग्नांत दोहोकडून पाण्यासारखा पैसा खर्च करण्यांत आला. त्या वेळचा तो थाटमाट, झगमगाट पाहून, 'फार छान कार्य केल बुवा,' म्हणून सगळेजण म्हणाले.

पण बरोबर तीन वर्षांनी हा प्रकार घडला, आणि मी जड मनान घरी आलो. कारण जे बडे डॉक्टर तिला तपासण्यासाठी आणले होते त्यानी ती वेडी झाली असं निदान केल. माझ मन मला सागायला लागल–ती कायमचीच वेडी झाली !

सगळ काही सुरळीत चालल असता अस हे अचानक का घडून याव, याचा जेव्हा मी विचार करतो तेव्हा तेव्हा उलगडाच होत नाही. दैवाचा घाला म्हणायचा आणि गप्प बसायच !

दुसऱ्या एका घरचा माझा अनुभव याहिपेक्षा भयकर आहे. एका संस्थानांतील हे एक सुसंपन्न घराणं. आई, बाप, मुलगा आणि मुलगी. घरांत आबादी आबाद. चोहोकडे मानमान्यता. मुलगा आणि मुलगी सुलक्षणी आणि सुशील. आईबापाना जावई आणावा म्हणून अनिवार इच्छा झाली. एक सुंदर स्थळ मिळाल. दबाजांत लग्न झाल. सगळ्याच्या हौशी फिटल्या. त्या कुटुंबांत आनदी आनद दरवळला.

पण किती थोडे दिवस ! एक वर्ष पुरत झाल नाही. मुलगी एकच दिवस आजारी झाली, आणि धनुर्वातानं रातोरात उडाली. आईबापाची भेटसुद्धा झाली नाही. खेडेवजा एका गावांत हा प्रकार घडल्यामुळ ठीकशी डॉक्टरी मदतहि मिळाली नाही. अनेकाना जेव्हा ही अतिदुःखद वार्ता कळली तेव्हा ती खरी वाटेना. कारण मुलगी धडधाकट, सदा आनंदी आणि मोठी आशावादी. आयुष्यांत आपल्याला खूप खूप काहीतरी करायचं

आहे अशी सदा हृदयाशी महत्त्वाकांक्षा बाळगणारी. पण एका दिवसांत भरकन उडून गेली, आणि आपल्या आईबापांना तिनं जगांतून उठवलं.

मुलांसाठी म्हणून बिचारे दु:ख गिळून पूर्ववत् राहू लागले. पण हृद्रोग हा महाभयंकर असाध्य रोग. फार दिवस गेले नसतील तोंच एक दिवस आईनं ' राम ' म्हटलं.

आता राहाता राहिला खिळखिळा बाप, आणि वयाच्या तेराव्या वर्षी दु:खाची भयंकर झळ लागलेला पोरका मुलगा.

परवाच माझी या दुर्दैवी पित्याशी एका हॉटेलात गाठ पडली सुरवातीला त्यानी जसं कांहीच झालेलं नाही असं दाखवायला म्हणून थट्टामस्करी सुरू केली. पण या विनोदी सभापणात चारदा त्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले आणि पाचव्यादा त्याना राहवेच ना. ते भडभडून रडू लागले.

केवळ मुलासाठी–एकुलत्या एक पोरासाठी–ते जीव धरून राहण्याचा प्रयत्न करीत होते. पण त्याच्या शरीराची दुर्दशा, मनाची नाजुक स्थिति याचा विचार माझ्या मनांत आल्यावर एकदम मला वाटलं–' ह्या गृहस्थानसुद्धा पटकन् डोळे मिटले तर '–तर मग तो मुलगा ! त्याचं काय होईल ? सुन्न झालं माझं डोकं, उदास झालं माझं मन !

एक दैवाचा फटका लागतो. पण काय होते ही एखाद्या सुखी कुटुंबाची स्थिति ! इकडची दुनिया तिकडे होते; ज्या ठिकाणी सुरम्य, मनोहर आणि सुखकर वातावरण नांदत तिथं घनघोर अंधःकार पसरतो.

अशी ही दुःखाची छटा, मला वाटतं, घरोघर पसरलेली आहे. कांहीच्या वांटणीला ही दु:खाची पुंजी जास्त प्रमाणांत येते,

तर कांहींच्या कमी. पण जगांत असं एकादं तरी कुटुंब सापडेल का कीं, ज्याच्या घरावर दु.खाची सावली कधीच पडली नसेल ?

एकदा इंदूरला मला एक असं जोडपं भेटलं की ते स्वत: आनंदी तर होतंच पण त्यांच्याशी ज्यांचा सहवास व्हायचा त्यांनासुद्धा ते आनंदी करून सोडायच. साठ-पासष्टीकडे आलेले तो पुरुष आणि स्त्री. पण किती मिष्टास त्यांच भाषण, किती अंत करणपूर्वक त्यांचं आदरातिथ्य. काव्य-शास्त्र-हास्य-विनोद याचा तर नुसता पूर वहायाचा त्यांच्याकडे

या जोडप्याच्या निर्मळ आणि आकर्षक सान्निध्यांत माझा जो काळ गेला तो मी कधींहि विसरणार नाही. हास्य आणि आनंद याचा भरपूर आस्वाद त्यांच्या सानिध्यांत मला मिळाला. दु:खान पोळलेल्या माणसांना त्याच्याकडे आणल असतं तर त्यांनाहि या गोड जोडप्यानं त्यांच दु ख विसरायला लावलं असतं इतकं त्यांच्या आनदी वृत्तीत चुंबकत्व होतं. रड्या माणसाला त्यांच्या सहवासात ठेवलं असतं तरी हसत हसत तो आपल्या घरी परत गेला असता.

मला वाटलं—जगांत आहेत अशी माणसं की ज्यांना दु:खाची झळ लागलेली नाही. मी एक दिवशीं मुद्दामच सुखदु:खाचा विषय काढला या जोडप्याकडे. त्यांनी नेहमीप्रमाणं चतुर आणि विनोदी उत्तरं देऊन मला हसवून हसवून चीत केलं. पण या वेळी मी ठरविलं होत कीं खणपटीस बसून विचारून घ्यायचं या म्हाताऱ्या जोडप्याकडून की, त्यांच्या आयुष्यांत एखादी ठिणगी पडून कधी दु:खाची आग भडकली होती किंवा नाही.

सरळच मीं प्रश्न केला म्हातारेबाबांना—'बाबा, तुमचा विनोद बाजूला ठेवा. मिष्टास बाता आपण मग मारूंया. सरळ प्रश्नाला

उत्तर द्या. तुमच्या आयुष्यांत असा एकहि दुःखद प्रसंग आला नाही का की ज्यामुळं थोडा वेळ तरी तुमची आनंदी वृत्ति कोमेजली–थोडा वेळ तुमचा विनोदी स्वभाव गंभीर बनला ?'

'अहो, आम्ही प्रसगातीत माणसं आहोत असं समजा. म्हणजे मग दुःखद प्रसंग येणारच कसे आमच्यावर ?' म्हातारेबाबानी पुन्हा विनोद पेरायला सुरवात केली. 'गीतेत स्थितप्रज्ञाच वर्णन दिलं आहे ना की ते कोठल्याहि प्रसगाना न डगमगणारे असे असतात म्हणून—वृत्तीत फेरबदल होऊं न देणारे म्हणून ' आमची जात याहूनहि निराळी आहे. आम्ही मुळी प्रसगातीतच आहोत.' हॉ हॉ करून म्हातारेबाबा मोठमोठ्यानं हासले.

म्हातारेबाबा वळत नाहीत असं पाहिल्यावर मी आजीबाईकडे वळलो. त्यांनाहि तोच प्रश्न विचारला त्याहि हसल्या–'असहि असू शकत हो की माणसावर अतिप्रसंग आले की तो दु:खातीत होत असेल. अतिदु:खामुळच त्याची वृत्ति आनंदी होत असेल.'

'वा आजीबाई!' मी म्हणालों, 'तुम्ही तर आम्हांला नवीनच तत्त्व शिकविलंत–दुःखानं माणसाचा अत पाहिला की माणसात आनंदी वृत्तीचा जन्म होतो. म्हातारेबाबांनी माझ्या प्रश्नाला कलाटणी दिली. तुम्ही अर्धसत्य तरी बोललां आहांत. अतिप्रसंग तुमच्यावर आले आहेत ही तुमचीच कैफियत. बोला आता, हे अतिप्रसंग कोणते ? मला विनोद नको. मिष्ठास भाषा नको. सरळ सरळ जबाब पाहिजे.'

मी आजीबाईला शब्दांत छान पकडली. शाब्दिक वादविवादांत मीं जिकलं त्या जोडप्याला, म्हणून आनंद झाला मला. त्या धुंदींत सत्य शोधण्याचा माझा प्रयत्न चालू आहे ही गोष्ट मी विसरलों.

माझ्या शेवटच्या प्रश्नाचा काय परिणाम झाला तेंहि चटकन् माझ्या लक्षांत आल नाही.

पण परिणाम फार भयकर झाला होता. कारण माझ्या लक्षांत येण्यापूर्वीच म्हातारी आंत निघून गेली होती, आणि म्हातारेबाबांचा चेहरा पांढरा फटफटीत पडून त्याच्या डोळ्यात आसवं थबकत होती.

येथपर्यंत मजल येईल अशी माझी कल्पना नव्हती. मी म्हटलं, ' म्हातारेबाबा, माफ करा. सत्य कळाव म्हणून मी सवाल केला. आपल्याला त्यापासून दुःख झालेल दिसतं आताचं आपलं वर्तन आपल्या नेहमीच्या आनदवृत्तीला विसंगत अस आहे.'—

त्यांनी मला पुढ बोलूच दिलं नाही. ते म्हणाले, ' आपण तरुण आहांत, त्यामुळ एखादी गोष्ट छेडू लागलांत म्हणजे फार खोलांत शिरतां. आता खर सांगण्याशिवाय गत्यतर नाही, म्हणून सांगतोच. पण हें सत्यकथन करण्याची पाळी आली नसती तर फार बरं झाल असतं.' म्हाताऱ्यानं आवंढा गिळला आणि पुढं बोलायला सुरवात केली—

' आम्ही जबलपूरचे राहणारे. आम्हांला एकंदर चार मुली आणि तीन मुलगे. सगळा कारभार सुरळित चालला होता. चार मुलींची लग्न झाली होती. नातवंडं पाहून आम्हांला आनद वाटत होता. एक मुलगा एम्. ए. पर्यंत शिकला. दुसऱ्यान व्यापारांत पैसा केला. तिसरा शिकत होता, मोठा गुणी होता. सुख, सुबत्ता आणि समाधान या त्रयीनं आमचं घर अगदी फुललं होतं. पण आंब्याचा मोहर जसा हवेत फेर झाला म्हणजे गळून पडतो तशी एकाएकी क्षयाची वावटळ आमच्या घरांत शिरली, आणि माझ्या चार मुली आणि तीन मुलगे गप्पदिशी गेले. नातवंडं तरी रहावीं. पण ती सुद्धा एकापाठून

एक गेली. आता एक शिल्लक आहे. पण सध्या तोहि पछाडला आहे. त्याला औषधोपचार करण्यासाठी आम्ही येथे मुक्काम केला आहे. तो वांचेल अशी आशा नाही, पण प्रयत्न करतो आहोत. खरच, अतिप्रसग आले की माणूस रडावं की हसावं हे न समजल्यामुळ केव्हा रडतो, केव्हा हसतो. तुम्ही आमच्या सान्निध्यांत आलांत तेव्हा हसण्याची तल्लफ होती आमची. दुःखाचा डोंगरच आमच्यावर कोसळल्यावर कुठ राहणार आमच्या डोळ्यांत आसव? आटली ती केव्हाच, आणि लागलो आम्ही हसायला. पण त्या हसण्यापोटीं मात्र दु:खाची ज्वाळा धगधगत आहे. तुमच्यासारख्या मडळीन आमच्या दु.खाची सदा आठवण करून दिली की एक दिवस ही ज्वाळा भडकणार आणि आम्हालाहि भस्म करून टाकणार.'

अशी ही दु खाची ज्वाळा आहे. ती सारखी चेतत आहे आणि जगभर घरोघरी सुखी जीवांना होरपळून काढत आहे. ह्या ज्वाळेच्या तावडीतून, मला नाही वाटत, कोणी सुटत असेल. प्रत्येक माणसाला या नाही त्या कारणान अश्रु ढाळण्याचा प्रसग येतोच. ही ज्वाळा प्रत्येक माणसाच हृदय जाळून काढते. कोठे कायमचं वेड लागलेलं माणूस, कोठे कोणी अक्षय बिछान्याला टेकलेलं, कोठे अपघातानं विकृत झालेल मनुष्य घरच आनंदमय वातावरण उदास करून टाकतं; तर कोठे भर तारुण्यानं मुसमुसलेला वडीलधाऱ्या माणसांच्या उरल्यासुरलेल्या आयुष्याचा आधार एकाएकी गळून पडतो, आणि भरल्या घरची घडी विसकटून टाकतो.

आणि हा घाला इतका अनपेक्षित, अचानक आणि जिव्हारी असतो की, त्यामुळ आणखीन कित्येक जीव आयुष्यांतून संपूर्ण उठतात.

तरीपण मला कौतुक वाटतं माणसाच्या आशावादीपणाचं. इतक्या यातना भोगाव्या लागतात, इतकी दु.ख अनुभवावी लागतात, इतक्या हृदयाला भेगा पडतात; तरी पण तो आयुष्याशी झगडत असतो, दुःखाला निर्भयपणे तोंड देत असतो—अनेक अडचणींना केव्हा केव्हा पुरून उरतो, दुस्तर परिस्थितीला न डगमगतां तोंड देऊन, हृदय खचलं, शरीर सामर्थ्यहीन झालं, तरी आसव गिळून बळेंच हंसतो.

लहानपणीचं मुलाचं हसणं निराळं. ते मनोहर, मुग्धमधुर आणि दिलसाफ असतं. पण आयुष्याच्या धकाधकीच्या दिव्याला तोंड देऊन खिळखिळा झालेला मनुष्य हासतो तेव्हा त्या हास्यात एक प्रकारचा भकासपणा, भेसूरपणा भासतो. त्या म्हाताऱ्या जोडप्याच्या तोंडावर चमकणारं ते विदारक हास्य–त्याची निर्मिति आत्यंतिक दुःख झाल्यावरच होत असतं. आणि असलं हे भयंकर हास्य आपणांला हजारो लोकांच्या चेहऱ्यावर दिसतं. हे चेहरे पाहिले की मनुष्यजात दु ख भोगण्यासाठींच निर्माण झाली आहे, हे पटतं.

पण हे दुःख भोगतां भोगतांच मनुष्यजात या दुःखाचं निराकरण करण्याचेही प्रयत्न करीत आहे. हे दुःख कमी करण्यासाठींच शास्त्रज्ञांनी आतापर्यंत अनेक असाध्य रोगांवर रामबाण उपाय शोधून काढले आहेत. अजूनहि त्यांचे प्रयत्न या दिशेनं चालू आहेत. पण माणसाच्या जीवनांतील दुःखरूपी खग्रास ग्रहण नाहींसं होईल का ?

हल्लींच मी एका अमेरिकन पुस्तकांत एक गोष्ट वाचली. इजिप्तमध्ये एका अगदी गरीब घराण्यांतील एका मुलीस असाध्य रोगानं पछाडलं. तेथील एका चिकित्सक डॉक्टरानं ती मुलगी

तपासल्यानंतर त्या मुलीचे प्राण वाचविण्यासाठी रेडियोवर अमेरिका, युरोप व इंग्लंड येथील भिषग्वर्यांना विनंति केली की, 'अशी एक मुलगी अशा अशा रोगान पछाडली आहे. तिला वाचवण्यासाठी मदत करा.'

चोहोकडून विमानानं मदत आली. औषधं, इजेक्शनं, प्रत्यक्ष डॉक्टरहि इजिप्तला धावून आले. ती मुलगी वाचली. एका घरावरचा दुःखरूपी ढग न कोसळता आला तसा निघून गेला.

दुःखावर जय मिळविण्यासाठी माणसाची जी धडपड चालू आहे, तिचं ही गोष्ट म्हणजे एक प्रतीक आहे. निदान एका घरचा अंधःकार टळून त्या ठिकाणी तेजोमय वातावरण पसरलं यातहि समाधान मानायला हरकत नाही.

असा एक दिवस उगवेल का, की ज्या वेळी त्या इजिप्शियन कुटुंबांतील सुखमय वातावरण सर्व मानव जातीला लाभेल? असा एक दिवस येईल का, की ज्या वेळी 'घरोघरची दुःख' या ऐवजी 'घरोघरची सुख' या विषयावर एक लेख लिहितां येईल?

डिसेंबर १९४१, यशवंत



एकेकाचा स्वभाव : ४

हिंदुस्थानच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत प्रवास केल्यावर प्रांतांप्रातांतील लोकांचे जे स्वभावविशेष पहायला सापडतात, ते पाहिले म्हणजे गम्मत वाटते मनुष्यस्वभावाच्या विविधतेची आणि विचित्रपणाची. वास्तविक हिंदुस्थान हे एक राष्ट्र. पण ह्या राष्ट्राच्या विराट स्वरूपामुळं या देशांत हवा-मानाच्या, राहणीच्या, रीतिरिवाजाच्या आणि स्वभावाच्या हजारो छटा दृष्टोत्पत्तीस पडतात. मला वाटतं, इग्लड, फ्रान्स, जर्मनी, या देशांतील लोकाच्या 'राष्ट्रीय' स्वभावाचं एक वेळ थोडक्यात दिग्दर्शन करतां येईल. पण हिंदुस्थानचा राष्ट्रीय स्वभाव–National character–वर्णन करा म्हणून कोणाला सांगितल तर, बरच डोकं खाजवूनसुद्धा त्याला समर्पक वर्णन करतां येणार नाही.

वायव्य सरहद्द आणि बलुचिस्तानच्या बाजूला चला. तुम्हांला धिप्पाड, चिवट, ताकदवान्, ताडमाड उंच, हत्तीसारखीं भलींभक्कम माणसं सापडतील. आपल्या देशांत हीं अशी भव्य बलवान् माणस पाहून मोठा अभिमान वाटतो. असं वाटतं की, युरोपिय-

नांनासुद्धा लाजवतील ही माणस त्याच्या अजस्र प्रकृतिमानामुळ. पण युरोपियनाचा बांधा ह्या लोकांकडे असला, शरीर-सामर्थ्य असल तरी युरोपियनांच बुद्धि-सामर्थ्य, त्यांची अभिरुचि, त्याची शास्त्रपारगतता, त्याची सुसस्कृतता यांच्यात नाही. इथून तिथून हे लोक अडाणी आणि आडमुठे. हे लोक बोलण्यात ताठर, डोक्याचे गरम, पाच मिनिटात हमरीतुमरीवर येणारे, प्रत्यही सहजासहजी खून करणारे असे आहेत. पण 'राष्ट्र' म्हणजे काय याची यांना कल्पना नाही. जुटीनं याच्या हातून काम होणं अशक्य. आणि बिघडले म्हणजे स्व व पर प्राणावर उदार असले तरी 'शौर्य' म्हणजे काय याची याना सुसंस्कृत कल्पना नाही. म्हणूनच सामुदायिकरीत्या परकीयांच्या नेतृत्वाखाली हे कदाचित् पराक्रम गाजवितील, पण एकाडे शिलेदार या नात्यानं यांच्या हातून अरेरावीच जास्त व्हायची; व शौर्याऐवजी हकनाहक प्राणहानी मात्र वाटेल तेवढी.

सर्वसाधारणरीत्या पजाब्यांबद्दलसुद्धा असच म्हणतां येईल की, सामुदायिकरीत्या ते पट्टीचे शिपाईगडी आहेत, पण वैयक्तिकदृष्ट्या साधारणतः प्रत्येक पंजाबी भित्रा असतो. तसं बघायला गेलं तर सुदृढ प्रकृतीबद्दल यानाहि ईश्वरी वरदान. पण वैयक्तिक कृतींत हेहि नबळेच. मात्र वायव्य सरहद्दीकडील लोकांपेक्षा पंजाबी केव्हाहि जास्त सुसंस्कृत, आणि वागणुकीला बरेच बोजड असले तरी तसे मिठ्ठास. भडक रंगाची यांना फार आवड. 'अनारकली'तून तुम्ही फेरफटका करा नाही तर मॉलरोडवर एक चक्कर मारा. तुम्हांला भडक रंगाचे पोशाख घातलेले देखणे पुरुष आणि आकर्षक साड्या नेसलेल्या सुंदर स्त्रिया इतस्ततः फिरतांना दिसतील. वेषभूषेची अजब आवड

आहे या पंजाब्यांना. तसे खाण्यापिण्याच्या बाबतींत तुम्हांला कधीहि हार जाणार नाहीत हे लोक. खातील त्या जिनसा फक्कड असायच्याच हमखास. लज्जत खुमासदार आणि दर्जाहि एकदम उत्तम. पजाब्याकडे तुम्ही कधीहि जा, त्याचा आग्रह खात्रीनं असायचाच—'कांही तरी खाऊन चला.' पंजाब्यांची बुद्धिमत्ता तशी कमीच, पण धूर्त अगदी पहिल्या प्रतीचे. आपला डाव साधण्यासाठी वाटेल तो फासा टाकतील. प्रसंगीं धाकदपटशाहि करतील. वागणूक बरीच बोथट. आचारांत सुसंस्कृतता फारशी सापडायची नाही, आणि साध्या गोष्टीवरूनसुद्धा वर्दळीवर यायला यांना उशीर लागत नाही. हिंदुस्थानच्या दृष्टीनं यांच्याकडे पाह्यलं तर, मला वाटतं, असंच म्हणावं लागेल कीं बलूची, पठाण, वगैरे उत्तरेकडील लोकांबरोबर हे पंजाबी आपल्या देशाची लष्करी सेवाच उत्तम रीतीनं करूं शकतील. उद्या हिंदुस्थानचा स्वराज्य–लढा सशस्त्र लढण्यांत आला तर या उत्तर हिंदुस्थानातील लोकांनाच आपल्या जिवाचा होम करावा लागेल आणि हेच लोक तो होम अद्वितीय शौर्य गाजवून करूं शकतील.

संयुक्त प्रांतांत तुम्ही आलांत कीं तुम्हांला सनातनी वातावरण दिसून येईल. या सनातनत्वांत अर्थात् ढोंग हें आहेच. चागलीं विद्वान माणसं सुद्धा या प्रांतांत जुनाट रूढींना चिकटून राहिलेलीं दिसतात. त्यामुळं परकीयांना समाधानकारक आदरातिथ्य मिळणं कठीण. लोक अतिशय लाघवी आणि छद्मी. यांच्या अंतःकरणाचा ठाव लागणं कठीण. कांही शहरांतील अपवाद सोडून दिले तर स्त्रिया बहुतांशीं अगदी अज्ञान

आणि मागासलेल्या आहेत. यामुळं केव्हा केव्हा ह्या संयुक्त प्रांतांतील कांही लोक बरेच विकृत भासतात. बऱ्याच जणांची पद्धत ही कीं स्वार्थ साधण्यासाठी ते तुमच्या गळयांत पडतील, पण झीज मात्र फारशी सोसणार नाहीत. आधुनिकत्व यांच्यांत अजून फारसं शिरलेलं नसल्यामुळं दिसायला हे फारच गबाळे दिसतात आणि त्यांत पानाच्या अखंड रवंथामुळं जास्तच विद्रूप भासतात. बुद्धीची चमक चांगल्यापैकीं, धंदा-रोजगारांत महान् उद्योगी, एका दृष्टीनं फारच धार्मिक—पण यांच्या कृतींत मात्र यांचा धर्म बहुधा सापडायचा नाही. यांचं जेवणखाण फारसं चवदार नाही. सणासुदीच्या दिवशीं घरीं मिष्टान्न बनविण्याऐवजीं हे लोक बाजारी मिठाई आणून त्यावर हात मारतील. बोलण्यांत 'तकल्लुफ' जास्त. अगदी गार करतील तुम्हांला गोड शब्दांचा वर्षाव करून. पण हा सुक्या शब्दांचा मार. त्यांत बिलकूल ओलावा नाही—अंतःकरण नाही.

त्या मानानं बंगाली लोक अंतःकरणाचे मोठे चांगले. यांचा आत्मा काव्यमय, बुद्धीची चमक दांडगी, आणि अंतःकरणाचा उमाळा त्याहूनहि श्रेष्ठ. त्यामुळंच नवीन कांही चळवळ सुरू झाली कीं आपल्या देशात तिचं जोरकस आंदोलन प्रथमतः बंगाल्यांत दृष्टोत्पत्तीस येतं. बंगाल्यांत उत्कट संवेदना, अंतःकरणाची ऊर्मिलता, ओज, स्वार्थत्यागाची स्वयंस्फूर्त पराकाष्ठा, बुद्धीची विद्युत्-प्रभा, इतर प्रांतांपेक्षा जास्त प्रकर्षानं दिसून येतात. तसे लोक विलासप्रिय, कलाप्रिय आणि आलस्यप्रियहि; पण वेळ आली तर वाटेल तें दिव्य करतील.

बंगाल्यांत वरचा वर्ग बेफाट पुढे गेलेला तर खालचा वर्ग कमालीचा मागे राहिलेला आढळतो. हा खालचा वर्ग म्हणजे मध्यम

स्थितींतला वर्ग असल्यामुळं या वर्गात एक प्रकारचा दिखाऊपणा आणि कर्मठपणा दिसून येतो. साधारणत: लोकांची प्रवृत्ति मात्र शिक्षणाकडे आणि आधुनिकतेकडे. या पुरोगामीपणामुळंच बंगाल उद्योगधंद्यांत, शिक्षणक्षेत्रांत, शास्त्रीय शोध वगैरे बाबतींत आघाडीवर आहे. लोक दिसायला गबाळ, बलूनसारखे फुगलेले आणि तोंड फुगवून बोलणारे. खाण्यापिण्याच्या बाबतींत आधाशी, नेहमी बुरसलेले, आणि पान-तंबाखू वगैरे व्यसनाला लालचावलेले.

सिंधवर पंजाबची सावली पडली आहे. पंजाब्यांसारखेच हे लोक मिष्ठास आणि भडक रंगाचे भक्त आहेत. पण पंजाबची क्षात्रवृत्ति मात्र यांच्यांत फारशी नाही. हे व्यापारी बच्चे आहेत. व्यवहारज्ञानांत पटाईत आहेत. व्यापारासाठी वाटेल तें साहस करणारे लोक आहेत. दिसायला पंजाब्यांसारखेच गाजरासारखे. खाण्यापिण्याच्या बाबतींत भीमाचा आहार आहे यांचा. जवाहीर, रेशमी कापड आणि Curios हा धंदा जवळ जवळ यांच्याच मक्त्याचा. व्यापारी क्षेत्रांतील एका विशिष्ट मार्गानं त्यांची सरशी सोडली तर त्यांच्याबद्दल विशेष कांहींच लिहितां येण्यासारखं नाही.

व्यापारी वृत्तीचे यांच्या जोडीचे भाईबंद म्हणजे गुजराथी–काठेवाडी लोक. मला तर नेहमी असं वाटतं की सगळ्यांत बिलंदर लोक हिंदुस्थानांत असतील तर ते हे होत. व्यापार यांच्या पांचवीला पूजलेला आहे. मधुर वाणी ही यांना ईश्वराची खास देणगी आहे. यांच्या स्वभावांतील लवचिकपणा कांही विलक्षण आहे. व्यवहाराला हे लोक हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याहि प्रांतांतील लोकांना हार जाणार नाहीत. गुजराथी सोळा वर्षांचं पोर घ्या. त्याला व्यवहार चांगला कळतो. कोठे 'लग्गा' साधतां येईल तें फार चांगलं समजतं. या गुजराथी–

काठेवाडी लोकांच्या अभूतपूर्व व्यापारी मर्दुमकीनं त्यांनी जी लक्ष्मी जवळ केली आहे तिच्या जोरावर ते इतर क्षेत्रांतहि तेजस्वीपणे चमकूं लागले आहेत. त्यांच्या व्यापारी मर्दुमकीच्या जोरावर राजकारण त्यांच्या हातांतलं बाहुलं बनून बसलं आहे. मला गुजराथी–काठेवाडी लोक फार आवडतात. कारण व्यवहाराला ते छान. दोन शब्द ऐकून घेतील, दोन शब्द बोलतील; पण सौदा कधीच बिघडविणार नाहीत यांचा स्वभावहि असा घडलेला आहे की, ते कुठल्याहि प्रकारची आढ्यता मिरविणार नाहीत. नेहमी आपल्याकडे कमीपणा घेतील, लाचार बनतील; तुम्हांला खूष ठेवण्याचे निरनिराळे मार्ग शोधून काढतील. तुमच्यावर अनेक उपकार करून ठेवतील. तुम्हांला पटेल ती भाषा बोलतील. आणि शेवटी जें ‘ध्येय’ साधायचं तें साधतील. गुजराथ्याची चिकाटी अजब आहे. आणि त्याची व्यापारी वृत्ति तर अगदी पहिल्या प्रतीची आहे. गुजराथी, काठेवाडी धर्माला विसरत नाही, पण वेळ आली तर धर्माला बगल मारायलाहि कमी करीत नाही. त्याला यशापयशाची कदर वाटत नाही. तो जास्तींत जास्त पैसा कसा मिळेल यासाठी दाही दिशा प्रयत्न करतो. मिळाला डल्ला तर ठीकच आहे, नाही तरी निराश न होतां पुन्हा प्रयत्न चालूच. गुजराथी लोक लक्ष्मीचे इतके अतर्क्य आणि अगम्य खेळ खेळतात कीं त्याबद्दल कल्पना करणंहि शक्य नाही. हे लोक लाखो रुपये कमावतात, हजारो घालवितात. पण पैसा गेला म्हणून त्यांचा तोल सुटत नाही. त्यांचा ‘नवा डाव’ सुरू असायचाच.

रंगेलपणाहि यांच्यांत भरपूर आहे. घरीं सौख्य, सौंदर्य आणि सुबत्ता असूनहि हे लोक बाहेरख्यालीपणा केल्यावाचून सहसा

राह्यायचे नाहीत. दिवसभर लक्ष्मीचे खेळ खेळून मेदूची जी पिळणूक झालेली असते, डोक्याला जो शीण आलेला असतो, तो घालविण्यासाठी कांहीतरी आडवाट पत्करल्याशिवाय त्यांना मानसिक शांतता आणि स्थिरता मिळत नसेल, त्याला ते तरी काय करणार ? 'दिवसभर सट्टेबाजी केल्यानंतर जी सायंकाळीं ग्लानी येते ती आम्हांला वेड्यापिशासारखी करून टाकते', असं मला कित्येक भाटिया दोस्तांनी सांगितलं आहे. ह्या ग्लानीला औषध एकच–बाहेरख्यालीपणा. पण त्यामुळं यांच्या घरच्या व्यवहारांत अंतर पडतं असं मात्र नाही. कौटुंबिक सुखाच्या आड या मंडळींचा बाहेरख्यालीपणा कधीच येत नाही.

खाली दक्षिणेकडे गेल्यानंतर एकच गोष्ट मनाची पकड घेते. ती म्हणजे दक्षिणेकडच्या लोकांची बुद्धिमत्ता. त्रावणकोर, कोचीन, मद्रास,–कुठंहि तुम्ही दक्षिणेकडचा दौरा काढून अवलोकन करा. तुम्हांला दिसून येईल की या लोकांचं वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची हुषारी. पण बहुतेक लोक अतिशय हुषार असून-सुद्धा अल्पसंतोषी. पांचपंचवीस रुपये मिळाले कीं यांना आनंद. बहुतेकांचा धंदा म्हणजे नोकरीपेशा. नोकरीसाठी सर्व देशभर वणवण करीत फिरतील. हे दक्षिणेकडील लोक कुठ सापडत नाहीत ? उत्तरेकडे, दक्षिणेकडे, पश्चिमेकडे, पूर्वेकडे, कुठंहि जा–त्यांनी सारा देश व्यापून टाकला आहे. राहणी अगदी साधी–फारच गरिबीची, महात्त्वाकांक्षा एवढीच की आपल्या ऑफिसांत वर वर चढायचं, पै पै करून पैसा साठवायचा, नोकरी करायची, पोट भरायचं. विलक्षण काटाकाट करून पैसा जोडायचा हें साधारणतः दक्षिणेकडील प्रत्येकाचं ब्रीद असतं. या नोकरीच्या विलक्षण वेडामुळं त्यांनी आपल्या उत्तम बुद्धिमत्तेचा खरोखरीच

दुरुपयोग केला आहे. स्वाभिमान, महत्त्वाकांक्षा यांना आपल्या आयुष्यांत चाट दिल्यामुळं त्यांच्या हातून 'आपला अतिआज्ञाधारक सेवक' यापलिकडे भरीव अशी कांहीच कामगिरी होत नाही.

राहतां राहिला आमचा महाराष्ट्र समाज. हा माझाच समाज असल्यामुळं मला या समाजाचे गुण दिसण्याऐवजी दोषच प्रकर्षानं दिसतात. आमच्यांत आकुंचितपणा फार. कोणांत मिसळायला नको आम्हांला. आम्ही आमच्या–आमच्यांतसुद्धा मिसळत नाही. आमच्यांत छिद्रान्वेषी दृष्टि जास्त. एकी नाही, एकमेकाला एकमेकांची मदत नाही, जो तो आपआपला सवता सुभा सांभाळणार.

दुसऱ्या प्रांतांतील एक गृहस्थ एकदा महाराष्ट्रांतून फिरत होता. मी त्याला विचारलं 'काय हो, कसे काय वाटतात आमचे महाराष्ट्रीय आपल्याला ?'

तो म्हणाला—

"महाराष्ट्राच्या शीलाबद्दल मला आदर वाटतो. त्याची कर्तृत्वशक्ति अगाध आहे. बुद्धिमत्ताहि चांगल्यापैकी आहे. पण माफ करा हं मी स्पष्ट बोलतों म्हणून, मला महाराष्ट्रीय माणूसघाणे वाटतात. ते तर्कट, चिकित्सक फार आहेत. निंदा करण्यांत त्यांचा फार वेळ जातो आणि विधायक कार्याऐवजीं विघातक बुद्धिच त्यांची जास्त. गोडपणा त्यांच्यांत बिलकूल नाही. विलक्षण घुमे. हेंच पहा ना—गाडींत, बसमध्ये भेटले कीं त्यांच्याशी आम्ही बोलणार तेव्हा हे तुटक तुटक आमच्याशी

बोलणार. गम्मत म्हणून सांगतों—महाराष्ट्रीय भेटला आणि त्याची ओळख झाली कीं साधारणतः ठराविक प्रश्नाची तो सरबत्ती करतो. पहिला प्रश्न—'काय, आपण कोठे असतां नोकरीला?' उत्तर—'आहे अमुक तमुक ठिकाणीं'. दुसरा प्रश्न—'काय मिळतं आपणांला?' उत्तर—'मिळतात शे दीडशे'. तिसरा प्रश्न—'कांही मागं टाकतां कीं नाही?' उत्तर—'हो तर, पांच –पंचवीस रुपये पडतात बँकेत'. चौथा प्रश्न—'ठीक, ठीक. कांही मुलंबाळ?' उत्तर—'आहेत तीन चिल्लीपिल्लीं'. 'छान!' —संपला इथ Social Contact. पुढे गृहस्थ तोंड फिरवून तरी बसेल नाही तर निघून तरी जाईल.

"समाजांत वावरतांना बोलण्याची ही कांही पद्धत नव्हे, असं मला तरी वाटतं. संभाषणाची कला तुमच्यांत अगदी नाही बुवा. आगगाडींतून जातांना जेव्हा मला डोंगराचे सुळे–त्यावर झाड नाही पाड नाही, हिरवेपणा नाही–वरवर आकाशांत गेलेले दिसतात तेव्हा मला महाराष्ट्रीयांची आठवण येते. या सुळक्यासारखं महाराष्ट्रीयांचं जीवन आहे. ते कसे ताठर, सुळसुळीत, बेदरकार दिसतात; तसेच महाराष्ट्रीय ताठर, अगदी साधेसुधे आणि बेदरकार वाटतात मला. त्या सुळक्यांची जशी भीति वाटते, ते सुळके जसे ऊनपाऊस–झंझावाताला तोंड देऊन टिकतात तसेच तुम्ही महाराष्ट्रीय आयुष्यांतील ऊन, पाऊस, झंझावात यांना तोंड देऊन मोठ्या प्रामाणिकपणें दिवस काढतां. पण मजा नाही तुमच्या आयुष्यांत. रंग नाही तुमच्या जीवनांत. मिठासपणा नाही तुमच्या बोलींत. ओलावा नाही तुमच्या हृदयांत. सारं रखरखीत जीवन तुमचं.'

असा आहे एकेका प्रांतांतील स्वभावाचा नमुना. प्रांताप्रांतांतील स्वभावांत किती हे वैचित्र्य आहे, किती विविधता आहे ! इंद्रधनुष्यासारखे सगळे रंग आहेत या स्वभावांत. या विविधतेच्या आणि वैचित्र्याच्या बाबतींत फक्त अमेरिकेशीच आपल्या देशाची तुलना करतां येईल. अमेरिकेंत याहून अधिक सांपडतं ते म्हणजे नागरिकत्वाच्या जबाबदारीची ओळख आणि विशिष्ट महत्त्वाच्या प्रसंगीं एकी. ह्या गोष्टीची मात्र आपणाकडे विशेष वाण वाटते. या गुणांचं आमच्यांत योग्य संवर्धन होईल तो सुदिन होय.

ऑक्टोबर १०४१, यशवंत



खादाड लोक : ५

मला 'भोजनभाऊ' भेडे म्हणतात. लोकांनी ही पदवी मला बहाल करून जो माझ्यावर अनुग्रह केला आहे त्याबद्दल मला फार आनंद वाटतो. रुचकर आणि स्वादिष्ट पदार्थांचा आस्वाद मन:पूर्वक घेतां येणं हा एक मी सद्गुण समजतों. हा सद्गुण माझ्यामध्ये प्रकर्षानं आहे याबद्दल मला नेहमीच अभिमान वाटतो. भोजनभाऊंच्या जागतिक चढाओढींत कदाचित् मला शेवटचाहि नंबर मिळायचा नाही. पण माझ्या दृष्टीनं माझे 'विक्रम' कांही वाईट नाहीत.

मी एकदा तब्बल चोवीस कप मसाल्याचं दूध प्यालो आहे. एका प्रसंगीं लागोपाठ दोन तासांच्या अंतरानं मिष्टान्नाचं जेवण मनस्वी जेवलो आहें. ते असं झालं—एका गांवीं एकाच दिवशी जेवणाची दोन आमंत्रणं घेतलीं गेलीं. त्यांपैकी एके ठिकाणीं येत नाही म्हणून सांगायचं राहून गेलं. पहिल्या ठिकाणचं भोजन यथास्थित झाल्यानंतर दुसरीकडच्या जेवणाची आठवण आली. दुसऱ्या ठिकाणीं दीड तास उशिरा जाऊन पोहोचलों. त्या घरची सगळी मंडळी खोळंबून राहिली होती. मला म्हणवेना

'मी जेवून आलो आहें' म्हणून. बसलों पानावर आणि केली सुरुवात. अस्सा जेवलो, अस्सा जेवलों की कांही पुसूं नका. तसंच, एकदा माझ्या विद्यार्थिनींपैकीं एका बहिणींच्या त्रिकूटानं असं गोड रुचकर जेवण मला दिलं, परत परत वाढण्याची इतकी कमाल केली, इतका अत्याग्रह केला कीं त्या दिवशी मी एकाद्या धंदेवाईक भोजनभाऊसारखा जेवलो. माझ्या आहाराचा तो प्रचंड प्रकार पाहूनच की काय, मला या भगिनी-त्रिकूटानं पुनश्च कधीच जेवायला बोलावल नाही.

मला हे कबूल आहे की, माझे हे भोजनी विक्रम यथातथाच आहेत. मण माझ्या स्वतःच्या दृष्टीला अजब वाटते ही भोजनी करामत. नुकताच एका गृहस्थाचा मीं स्वतःच्या डोळ्यांनी जो अगडबंब आहार पाहिला आहे, त्यामुळं मी म्हणजे दर्यामें खसखस आहे असं मला वाटायला लागलं आहे. पण मी पट्टीचा नसलों तरी साधारण भोजनभाऊ आहे यांत मला अभिमान वाटतो.

परवा आमच्या नाथाशेटनी कमालच केली. ते व माझे आणखीन कांही मित्र बाहेरगांवाहून मुंबई बघायला आले होते. म्हटलं, यांना एक नवा अनुभव द्यावा. म्हणून मीं त्यांच्यासाठी एका हॉटेलांत खाना ठरविला. तिथला एकंदर थाटमाट पाहून मंडळी बेहद्द खूष झाली माझ्यावर. चांदीच्या ताटांत सुग्रास अन्न वाढून आलं तेव्हा तर पाणी सुटलं सगळ्यांच्या तोंडांना. आणि मग या पठ्यांनी असा जोर मारला कीं एका दमांत २९-२९ पुऱ्या आणि चार चार वाट्या श्रीखंडाचा चट्टामट्टा केला. 'जेवण फारच बहारदार झालं आहे!' एक मित्र उद्गारले.

'हा, हा! जेवण लय च्यांगला झाला आहे,' नाथाशेट म्हणाले, 'पण भेंडेशेट, हे हॉटेलवाला किती पैसा घेते एक पात्राचा?'

मी म्हणालों, 'नाथाशेट, दीड रुपया घेतला माणशीं ह्या हॉटेलवाल्यानं.'

हे शब्द कानीं पडल्याबरोबर नाथाशेटनीं 'ये बॉय' करून पंचमांत हाक मारली. मी 'काय झालं' म्हणून विचारलं. पण नाथाशेट मला उत्तर देतात कशाला? बॉय आल्याबरोबर ते त्याच्याशी बोलूं लागले.

'अरे काय, आम्ही अजून ८ आण्याचा बी जेवलों नाय. परत समदा घेऊन या. दोड दोड रुपया तुमाला देवाचा हाय. बघते काय, लवकर जावा आणि समदा आणा.'

माझं तरी पोट पूर्ण भरलं होतं. पण या नाथाशेटनी पुन्हा अस्तन्या वर चढविल्या. धोतराच्या गांठी सैल केल्या. त्यांच्या मित्रांनी सुद्धा पुनश्च हात मारायच्या उद्देशानं हात वर चढविले.

कमाल केली नाथाशेटनी आणि त्यांच्या मित्रांनी. पुन्हा प्रत्येकानं ५०–५० पुऱ्या घेतल्या. श्रीखंडाच्या भरभरून ७–८ वाट्या झाल्या प्रत्येकाच्या. शेवटी, मालक श्रीखंडाचं रितं भांडं घेऊन आला व मोठ्या अदबीनं म्हणाला—

'साहेब, माफ करा. माझ्याकडचं श्रीखंड संपलं आहे. पण थोडा वेळ बसत असाल तर मी आणखीन् श्रीखंड बाजारांतून आणवतों. आपल्याला पूर्ण समाधान होईपर्यंत वाढणं हे माझं कर्तव्य आहे.'

मींच म्हटलं, 'नाथाशेट, पुरे आतां. जेवतच बसला तर पुढला कार्यक्रम चुकेल'.

'अरे चुकला ते चुकला. साला अजून रुपायाबी वसूल झाला नाय आणि तमे चालला कोठे?'

शेवटीं नाथाशेटना अजीजीच्या विनवण्या केल्या तेव्हा शेटजी नाइलाजास्तव उठले व त्यांनी हात धुतले. पण सारा वेळ त्या दिवशी आणि त्यानतर बरेच दिवस शेटजींचं पालुपद चालू होतं–'साला दोड रुपया घेते पण आमी एक रुपयाच्या बी खाल्ला नाय.'

शेटजीच्या हुकमी जठराग्नीबद्दल मला खरोखरीच आदर वाटला. पण शेटजींसारखे पट्टीचे खाणारे हे आमच्यांतले अपवादात्मक लोक होत. उलट तुम्ही पंजाबांत चला. सरास सारे लोक तुम्हांला खादाड दिसतील. साधारणत: प्रत्येक पंजाबी सकाळी उठला की मुखमार्जनादि विधि आटोपल्यावर चांगली अर्धा शेर लस्सी मारून येईल. मग आठ–नऊ वाजतां चांगले जाडजूड पाव, चापूनचोपून लोणी लावून, खाईल. बरोबर अर्थातच ७–८ अंडी. मग दोन प्रहरीं एकपर्यंत जें मिळेल तें चापायचं. तहान लागली तर फळांचा रस प्यायचा. एक वाजतां कोफ्ता, खिमा, अथवा मुरगीची लैलूट. बरोबर चांगल्या लठ्ठ लठ्ठ चपात्या. पुन्हा चारला भरभक्कम चहा व बिस्किटं, नाहीतर मासे; पुन्हा हवी असलीं तर अंडीं. फिरायला गेलं तर पुन्हा चरणं सुरू. रात्रौ घोस, बिरयानी, सब्जी आणि 'कुछ मिठ्ठी चीज.' कुठल्याहि पंजाब्याच्या घरीं कधीहि जा, तो तुम्हांला 'कांही खातां का?' म्हणून विचारील. अमृतसरला आम्ही एका रेल्वे ऑफिसराकडे गेलो. गृहस्थ संध्याकाळीं चार वाजतां अंडी खात बसला होता. अंडीं तर आम्हांला त्यांनी दिलींच; पण त्याबरोबर हलवे, पेढे, डाळ व शेव खायला घातली. त्यानंतर आम्ही

फिरायला गेलों. या साठी उलटलेल्या म्हाताऱ्यानं रस्त्यांत दोनदा अंडीं विकत घेतली, आपण खाल्ली आणि आम्हांला खायला घातलीं. पंजाबचा महिमा वर्णायचा म्हणजे खायच्या जिनसांची सहस्र–नामावलि तुम्हांसमोर सादर करावी लागेल.

चवदार अन्न मिळाल की पंजाबी गृहस्थाला नाही तिथची भूक लागते. एकदा अमृतसरला सुवर्णमंदिर पाहण्याकरता आम्ही गेलो. मुंबईचे आम्ही दोघे होतो, आणि वाटाड्या म्हणून एक पंजाबी मित्र आमच्याबरोबर होता. दोन प्रहरी एका शीख सरदारजींच्या 'ख्याम' नामक सुप्रसिद्ध हॉटेलला उदार आश्रय द्यायच आम्ही ठरविलं. प्रथमत. आमचे पजाबी दोस्त नको नकोच म्हणत होते. पण जेव्हा सरदारजीच्या माणसानं 'खिमा, कोफ्ता आणि गुडदाकपुरा' आणून ठेवला आणि दोन घास घेतल्यावर त्या सर्व पदार्थांची जेव्हा लज्जत कळली, तेव्हा आमच्या पंजाबी दोस्तान खाण्याचा सपाटा सुरू केला. सगळे जिन्नस त्यानं सहा किंवा सात वेळां मागविले. जवळ जवळ चाळीस चपात्या हजम केल्या. लाहोरला जेव्हा आम्ही परत आलों तेव्हा हा भट्ट जेवून इतका तट्ट झाला होता की गाडीत तो हातपाय ताणून निश्चेष्ट पडला.

दुसऱ्या दिवशी स्वारीला अपचन होऊन चागला सडकून ताप भरला. आम्ही म्हटलं त्यांना, 'साहेब, एवढं भरण्याची काय जरूरी होती?' तर साहेब म्हणतात, 'ताप आला आणखी अपचन झालं म्हणून काय झालं? असा बिछान्यांत दोन महिने लोळेन पाहिजे तर, पण 'ख्याम' सारखं रुचकर अन्न मिळेल तर मागंपुढं पाहणार नाही आडवाउभा हात मारायला केव्हाहि, कधीहि आणि कुठंहि. आत्म्याला जशी आध्यात्मिक अध्ययनानं

शांति मिळते तशी शरीराला सुग्रास अन्न-सेवनानं शांति मिळते. माझ्या शरीराला व्यथा होत असली तरी कालच्या खाण्यानं जिह्वा मात्र पूर्ण समाधान पावली आहे.'

शारीरिक व्यथा होईपर्यंत खावं या मताचा मी नाही. अथवा अतिसेवन करावं असंहि माझं मत नाही. पण उत्तम अन्न मिळालं तें पोटभर जेवावं असं मला वाटतं. असे बरेच दुर्दैवी लोक मी पाहिले आहेत की त्यांना जेवण म्हणजे दिव्य वाटतं. कसं तरी ही मंडळी जेवतात आणि पानावरून उठतात. कित्येकांना असे चमत्कारिक रोग असतात कीं त्यांच्या पोटांत अन्न ठरणं कठीण. कसाबसा हे आपल्या आयुष्याचा गुजारा करीत असतात. असा एक इसम मीं पाहिला आहे कीं तो कुठंहि जेवायला गेला तरी आपली घरची शिदोरी बांधून न्यायचा आणि ती आपल्या मित्राच्या पंक्तीला बसून खायचा. असलं हे जिणं व्यर्थ होय. ऐहिक यात्रेत माणसाला जीं अनेक सुखं भोगायचीं असतात नी निरनिराळे आस्वाद घ्यायचे असतात, त्यांतील सुग्रास अन्न हे महत्त्वाच सुख आहे आणि स्वादिष्ट अन्नाचा आस्वाद हा महानुभव आहे. तो ज्याला मिळत नाही तो मनुष्यकोटींत येऊन फुकट आहे.

खाण्याचे पदार्थ अगणित आणि आयुष्य फार थोडं म्हणून रोमन लोक जेवले रे जेवले कीं मुद्दाम ओकारी काढीत आणि पुन्हा पुन्हा मिष्टान्नावर हात मारीत. हा अतिरेक अर्थातच बरा नाही. पण फ्रेंच लोकांचा कित्ता खरोखरीच गिरविण्यासारखा आहे. हे लोक खाण्यापिण्याच्या बाबतींत मोठे चोखंदळ. तब्बल दोन तास जेवत बसतील, समोर आलेल्या पदार्थांच्या रुचीबद्दल तात्त्विक वादविवाद करतील, नवनवीन भोजन-पदार्थ काय काय

असावेत याबद्दल आपला बहुमोल वेळ खर्च करून विचार करतील. एकाद्या शास्त्रीय शोधकाचं कौतुक करणार नाहीत, पण खाण्याची कोणी नवीन चवदार चीज तयार केली तर त्या स्वयंपाक-विशारदाचा पुतळा सुद्धा उभा करतील! असला हा रसग्राहीपणा आपणां सर्वांमध्ये पाहिजे. असा रसग्राहीपणा, अशी उत्तम-भोजन सेवनाची इच्छा असणं ही सतेज सशक्त शरीराची आणि चैतन्यमय मनाची साक्ष आहे.

खादाडपणाचा गुण आपल्या अंगीं असला तरी त्याबद्दल फाजील अभिमान असणं मात्र वाईट. या अभिमानामुळं केव्हा केव्हा फटफजिती होण्याची वेळ येते. पेशावरचं आमचंच उदाहरण घ्या. एका मुसलमानी हॉटेलांत आम्ही उतरलों. पंजाबी लोकांचा आहार आम्हांला माहीत. पेशावरी त्यांच्यापेक्षाहि मजबूत आणि आडदाड. याचा खुराक दांडगा असणार यांत शंका नव्हती. पण पंजाबी वातावरणांत जास्त दिवस काढले म्हणून कीं काय न कळे, आम्हांला वाटलं, आम्ही कांहीहि हजम करूं.

म्हणूनच हॉटेल बॉय जेव्हा 'आपण मद्रासी आहांत काय? डाळ–चावल आणूं का?' असं म्हणाला तेव्हा मी त्याच्यावर भडकलों. मद्रासी म्हणजे भातखाऊ; ती मला शिवी वाटली.

'मग काय आणूं?' म्हणून पुनश्च जेव्हा त्यानं पृच्छा केली तेव्हा, 'काय काय खाना तयार आहे?' म्हणून मीं त्याला दरडावून प्रश्न केला. त्यानं अनेक प्रकार सांगितले. पण मला त्यांतलं अवाक्षर देखील समजलं नाही. एका पंजाबी गृहस्थानं पेशावरात गेल्यावर कोवळ्या बकऱ्याचं 'बर्रा' मटण

खा म्हणून सांगितलं होतं म्हणून मी दोन प्लेट 'बर्री' मागितला, 'सब्जी' सांगितली दोन तीन प्लेट. 'चपाती किती आणूं ?' म्हणून पोऱ्यानं विचारलं. ' आण एक आठदहा ' मी म्हणालों. ' बस्स, एवढ्याच ! ' पोऱ्या उद्गारला आणि माझ्याकडे बघून मिस्किलपणें हसायला लागला. मला त्याच्या हसण्याचं इंगित समजलं. आठ दहा चपाती दोघांना मिळून म्हणजे कागदी पेहेलवान वाटलो आम्ही त्याला ! मी मनांत खजील झालो; पण उसना जोर आणून म्हणालो, ' चलो जाव, जलदी ले लाव'.

पंधरा मिनिटांत आमचा खाना आला. बर्र्यांच्या प्लेट्सकडे प्रथमतः माझं लक्ष गेलं. वाजवीपेक्षा त्या जास्त भरल्या गेल्या असाव्यात असं मला वाटलं. 'पण आपण संपवूं शकूं' असंहि वाटलं मला. मात्र चपात्यांकडे माझं लक्ष गेलं नी मी सर्दच झालो. पत्रावळी एवढा त्याचा अजस्र आकार आणि पुन्हा जाडजूड ! एक तरी प्रत्येकी संपेल की नाही अशी भीति वाटली मला.

आणि खरोखरीच जेव्हा आम्ही भोजनाला प्रारंभ केला तेव्हा बर्र्यांची प्लेट प्रत्येकाला पावदेखील खपेना, आणि चपाती—ती अर्ध्यापेक्षा अधिक कोंबतांच येईना पोटांत. माझा मित्र माझ्याकडे टकमक पहात होता. मी त्याच्याकडे पहात होतो. आणि तो पोऱ्या आम्हां दोघांकडे टकमका पहात होता.

आम्ही दोघांनी जेव्हा हात धुतले तेव्हा तो ' बस्स हो गया साब ? ' म्हणून म्हणाला आणि पोट धरून हसायला लागला. भोजनसाहित्य उचलून नेतांना सहज त्याच्या तोंडून शब्द निघून गेले ' अभी दाल-चावल लाऊं क्या ? ' मी उठलों नी दार बंद करून घेतलं.

पेशावरच्या मुक्कामांत त्या दिवसापासून त्या पोऱ्याचं मिस्किल हास्य कांही आम्हांला चुकलं नाही. शिवाय, मला वाटतं, आमचा मिताहार त्यानं सगळ्या हॉटेलभर केला होता. कारण दहा दहा चपात्या हजम करणाऱ्या या पेशावरी पठाणांना आमचा अर्ध-चपातीचा आहार पाहून अचंबा वाटत होता. हे जिवत तरी कसे राहातात याचं त्यांना आश्चर्य वाटलं असावं.

मुंबईचा मी पट्टीचा खादाड, पण पेशावरांत कुचकामाचा ठरलों. चालायचंच. मुंबईच्या भूक मेलेल्या वातावरणांत माझा जठराग्नि नेहमी प्रदिप्त राहतो. आणि माझं पोट जरी पेशावरी मोट नसलं तरी स्वादिष्ट पदार्थाला त्यांत जागा आहे, सुग्रास अन्नावर माझी मोहब्बत आहे; आणि विशेष म्हणजे, माझ्या देशांत मला भोजनी–भेडे म्हणतात यांत मला आनंद आहे. भीमाची भूक मला असावी म्हणून मी तप केलं तरी या कलियुगांत देव थोडाच प्रसन्न होऊन मला वर देणार आहे? उलट, मी ईश्वराकडे हेच मागतों कीं स्वादिष्ट पदार्थांची माझ्या जिभेला अक्षय लालसा राहो, खाण्यापिण्याच्या बाबतीत फ्रेंच लोकांसारखा मी सदैव चोखंदळ राहो!

१५ जुलै १९४२, **समीक्षक**

विक्षिप्तपणा : ६

मोठीं माणसं जी असतात त्यांच्यांत विक्षिप्तपणा असतो असा एक प्रचलित सिद्धांत आहे. मला वाटतं, तुम्हा–आम्हा सारख्या लहान मंडळीतहि विक्षिप्तपणा आहे.

हेंच पहाः लहानपणी ठाकूरद्वारच्या 'काळ्या' 'गोऱ्या' रामाला जातां येतां नमस्कार केलाच पाहिजे ही आमच्या घरच्या वडील मंडळीची आम्हांला शिकवणूक. आज हा देवळांवरचा माझा विश्वास उडाला आहे. पण कित्येक वेळां ट्राम–बसमधून अगर चालत ठाकूरद्वारहून जातांना एकदम हात जोडले जातात. मग लक्षांत येतं, कीं पूर्वींची ही संवय अजूनहि स्वभावांत कायम आहे. ज्या लोकांनी मला हे महत्कृत्य करतांना पाहिलं आहे ते या वर्तनाला विक्षिप्तपणाच म्हणतात. कारण तिन्ही त्रिकाळ मी सगळ्यांना सांगतों–'माझा ईश्वरावर विश्वास नाही.'

माझा एक वकील–मित्र आहे. त्याचा विक्षिप्तपणा औरच. आम्ही फिरायला वगैरे निघालो आणि रस्त्यांत आमच्या या दोस्ताला एखाद्या गलिच्छ माणसाचा धक्का लागला की बिघडला स्वारीचा नूर.

'छे बुवा! या पाप्याचा कुठं आणखी धक्का लागला! कांही त्वचारोगबिग असायचा,' स्वारी उसळून म्हणेल. तशीच तडक घरीं जाईल. चांगली स्वच्छ आंघोळ करील. सर्व कपडे बदलील. साहेबांना असे नेहमी किती वेळां घाणेरडे लोक भेटतात आणि कित्येक वेळां ते आंघोळी करतात. कुठलाहि स्पर्शजन्य रोग त्यांना अजून झालेला नाही. तरी पण भीति मात्र अजून कायम आहे. हा त्यांचा तऱ्हेवाईकपणा आता जाणं कठीण.

कित्येक वेळां लोक असे कांही विचित्र असतात की लोकांत त्यांच हसं झालं तरी चालेल, पण ते आपला तऱ्हेवाईकपणा सोडत नाहीत. एकदा आम्ही पांच सहा मित्रमंडळी मिळून पुण्याला गेलों. खूप खूप भटकलो. सडकून झोप येऊं लागली रात्री अगदी लवकर. मी दिवा मालवला, आणि 'झोपा' म्हटलं सगळ्यांना. तोंच आमच्यांतले विक्षिप्तराव उठले आणि त्यांनी पुन्हा दिवा लावला. म्हटलं, स्वारीला कांही उद्योग करावयाचा असेल. पण अर्धा तास, एक तास झाला तरी दिवा बंद होण्याचं चिन्ह दिसेना. शेवटी स्वारी घोरायला लागलेली पाहून आमच्या एका दोस्तानं दिवा बंद केला. दोन मिनिटांत स्वारी उठली आणि पुन्हा दिवा लावला. अशी ही उघडझाक कित्येक वेळां झाली. शेवटीं आम्ही या तिस्मारखानांना शिव्या देत देत झोपी गेलों. सकाळी उठून पाहातों तो दिवा आपला जळत होता. स्वारीला हटकारलं कीं हा काय विचित्रपणा? तर म्हणते—'दिवा नसला तर फार भीति वाटते रात्रींची!' बत्तीस वर्षांचा हा बाप्या आणि काळोखाला भितो! हसतां पुरेवाट झाली त्याचं हे स्पष्टीकरण ऐकून.

एक एक तर असे कांही कमालीचे विचित्र असतात की त्याच वर्तन पाहून तोंडात बोट घालण्याची वेळ येते. एका माझ्या शिक्षक मित्राची एम्. ए. ची परीक्षा जवळ येत चालली होती. त्याला अभ्यास करायचा होता म्हणून त्याची एक शिकवणी त्यानं मला देऊ केली. ही शिकवणी एका वेश्येच्या घरी होती.

मी म्हटलं, ' अच्छा ! मला चालेल ती शिकवणी. मग उद्या सकाळी येऊं ? एकदा परिचय करून दे म्हणजे सुरवात करायला बरं पडेल. '

' छे ! छे ! सकाळी नाही बुवा जमायच. तिथं सगळ्याच वेश्या राहतात. कुणी आपल्याला पाह्यलं तर आणखी पंचाईत. ' शिक्षक महाशय म्हणाले.

मी नुसता हसलो; मनांत म्हणालो–' रात्री गेलो तर लोक संशय घेतील की दिवसा ? '

शेवटी, एकदा रात्रीं जायचं ठरलं. निघण्यापूर्वी गुरुजीनी मारुतीच्या तसबिरीला पाच दहा मनःपूर्वक नमस्कार केले.

मी म्हटलं, ' का हो, हे नमस्कार चमत्कार कशाला ?'

ते शिक्षक महाराज म्हणाले, ' ईश्वराची प्रार्थना करतों बाबा, कोणी आपल्याला पाहूं नये म्हणून. माडी चढायची आहे ना ?'

मग साहेबांनी एक पुस्तकाचा गठ्ठा उचलला. मी म्हटलं, ' हा रे बाबा कशाला ? '

तर स्वारी म्हणे, ' लोकांनीं समजावं की मी शिकवणीला जातो म्हणून. '

' शाबास ! ' मी म्हटलं, ' म्हणजे तुझ्या या गठ्ठ्यावरून तूं निष्पाप आहेस असा लोक कयास बांधणार वाटतं ? उलट एक विद्वान् मनुष्य सुद्धा वेश्येकडे जातो असं लोक म्हणाले तर ? '

'ए बाबा, थट्टा नको करूंस माझी. लोकांनी तर्ककुतर्क करूं नयेत म्हणून मी माझ्या दृष्टीनं योग्य असे स्वसंरक्षणार्थ कांहीं उपाय योजिले आहेत. तुलाहि कांहीतरी असच करावं लागेल. नाही तर या वेश्यांकडची शिकवणी करणं मोठं कठीण काम आहे.' शिक्षक महाशय म्हणाले.

माडी चढताना शिक्षकवर्यांनी माझ्या छातीला हात लावला. मी म्हटलं, 'कां बाबा?'

तर साहेब म्हणतात, 'धडधडत असेल नाही तुझी छाती? शिकवणीसाठी माडी चढायची म्हणजे माझ्या तर रोज छातींत धडधडतं.'

मी हसलों नी म्हणालो, 'वा दोस्त! सत्कर्म करायला जातांना जर छाती धडधडायला लागली तर, मला वाटतं, एरव्ही वेश्येकडे जातांना आपली छाती फाटूनच जायची बहुतेक.'

एवढ्यांत आम्ही माडीचा शेवटचा मजला गाठला. विद्यार्थिनीची माझी ओळख करून देण्यांत आली. एकंदर अभ्यास वगैरे किती झाला आहे ह्याची छाननी करून, 'उद्यापासून सुरू करू या' असं म्हणून आम्ही परत निघालो. त्या घरांतून बाहेर पडतांना, मला वाटतं, एक ओळखीचासा इसम आम्हांला लांबून येतांना दिसला. कदाचित् आपल्या पात्राकडे जात असणार तो. आमच्या मास्तर-साहेबांनी त्याला पाहिला मात्र—मारुतीसारखं त्यांनी उड्डाण मारलं आणि घरीं निघून गेली स्वारी. मी त्यांच्या घरीं गेलों तर साहेब मारुतीचा जप करीत बसले होते.

दुसऱ्या रात्रीं मी शिकवणीसाठी गेलों व त्या दिवशींचं काम संपल्यावर मी म्हणालों, 'उद्यांपासून मी सकाळीं आठला येईन.'

ती विद्यार्थिनी व तिची आई माझ्याकडे 'आ' करून बघूं लागली.

'पण मास्तर, आमच्याकडे येतांना कोणीं बघितलं तर?' ती बालिश मुलगी म्हणाली, 'आमचे ते सर तर रात्रीशिवाय कधीच यायला तयार नव्हते.'

मी हसून म्हटलं, 'मास्तर, डॉक्टर, यांना कोठेहि कधीहि जायला परवाना असतो. विद्या सकाळची तोंडावर चढते म्हणून मी सकाळचा येणार आहे.'

बरीच मंडळी मीं अशी पाहिली आहे कीं ते तुम्हांला हरहमेशा सांगतील, 'ते अमूक तमूक गृहस्थ आज रस्त्यांतून चालले होते. ढुंकून देखील त्यांनी माझ्याकडे पाहिलं नाही.' कांहीं म्हणतात, 'आज ते राव रस्त्यांतून चालले होते. त्यांनी मला पाहून मान दुसरीकडे वळविली.' कांहीं तिस्मारखान म्हणतात, 'आज ते अमेक त्या सोम्यागोम्याशी बोलत होते. मीं गेल्याबरोबर त्यांचं भाषण बंद झालं. खात्रीनं माझ्या विषयींच ते बोलत होते'

तुम्ही असल्या इसमांना कितीहि सांगा कीं 'अहो त्या इसमानं तुम्हांला पाहिलं नसेल; अहो, चुकून त्यांनी मान वळविली असेल; खात्रीनं तुमच्याबद्दल ते दोघे इसम बोलत नव्हते,' तरी पण यांचं पालुपद कायम असायचंच. प्रत्यक्ष त्या लोकांनी येऊन जरी यांना शपथेवर सांगितलं 'आपला संशय चुकीचा आहे' म्हणून तरी हे कांही आपलं 'मिरा कहे प्रभू गिरिधर नागर' सोडणार नाहींत.

आणि ऑफिसमध्ये जातांना आपल्या बायकोला टाळून ठेवणारा तुम्ही इसम पाहिला आहे का? अशा एका माणसाची माझी जानपछान आहे. त्याची कैफियत अशी-'अहो,

आमच्या तिला टाळून ठेवलं, मग काळजी नाही मागं तिचं कसं होईल म्हणून.'

असल्या माणसाचा मात्र तिरस्कार वाटतो. हा विक्षिप्तपणा म्हणजे जवळजवळ माथेफिरूपणा होय. असल्या माणसाला ठाण्याला पाठवून दिलं पाहिजे आधी.

पण वर वर्णन केलेलीं सगळीं माणसं त्यांच्यांतील वैचित्र्यामुळ, विक्षिप्तपणामुळं जास्त आकर्षक वाटतात. मोठीं माणसं त्यांच्यांतील लोकोत्तर गुणांमुळं आपलीं मनं त्यांच्याकडे खेचून घेतात, त्यांच्यांतील तऱ्हेवाईकपणामुळं नव्हे. उलटं, छोटीं माणसं त्यांच्यांतील विक्षिप्तपणामुळं तुमचं लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतात. मोठ्या माणसांच्या स्वभावांत तऱ्हेवाईकपणा हा छोटासा अंश असतो, तर छोट्या माणसांचा मोठेपणा त्यांच्या विक्षिप्तपणावर अवलंबून असतो. आणि मला वाटतं, प्रत्येक छोट्या माणसांत ही तऱ्हेवाईकपणाची छटा असतेच असते. फक्त थोड्यांचं बिंग बाहेर पडून तीं दुसऱ्या अर्थानं 'लोकप्रिय' होतात, तर कांही अशा बेमालूम रीतीनं आपला तऱ्हेवाईकपणा छपवितात की जसे कांही बिलंदर चोर! बाकी सर्वांभूतीं जसा परमेश्वर तसा सर्व मानवी प्राण्यांत विक्षिप्तपणा, हें मात्र निर्विवाद सत्य आहे.

मे १९४१, यशवंत



व्यक्ति रेखा

छोटीं माणसं : ७

माझी पूर्वी अशी समजूत होती कीं मोठ्या लोकांतच अद्वितीयत्व असत. पण समाजांत अशी कित्येक छोटीं माणसंहि असतात कीं ज्यांच्यामध्ये असाधारण अद्वितीयत्व कधी कधी दिसून येतं.

आमच्या अर्जुनरावांकडेच पाहा ना. छोट्यांतली छोटी व्यक्ति ही. जन्म महाडचा. नोकरीसाठी तरुण वयांत स्वारी एका हिंदी संस्थानांत गेली. पिंड दांडगा. त्यामुळं लगेच पोलिसांत भरती झाली. पगार असेल साधारण दहा पंधरा रुपये सुरवातीला. हडेलहप्पी स्वभाव गृहस्थाचा. त्यामुळं सगळ्या अधिकाऱ्यांची सदा खप्पा मर्जी असायची अर्जुनरावांवर. एक दोन वेळां तर आफिसरांबरोबर असे खटके उडाले कीं बहुतेक नोकरी जाऊन हातांत नारळच मिळायचा. पण नशीब शिकंदर. स्वारी बडतर्फ झाली नाही.

मात्र अर्जुनरावांस अशा आफिसरांकडे पाठविण्यांत आलं, कीं जो शिस्तीचा कडक, धडाडीचा, छातीबाज, आणि बेछूट माणसाला सुतासारखा सरळ आणणारा. अर्जुनराव तसे, तर त्यांचे

साहेब कमालीचे करडे. जोडी चांगली जमली. फौजदारसाहेबांची नेमणूक संस्थानांतील दरोडेखोरांना पकडण्याकरता करण्यांत आली, तेव्हा त्यांना खरी साथ दिली अर्जुनरावांनी. दऱ्याखोऱ्यांत, डोंगरमाथ्यावर, अरण्यात, दूरदूरच्या खेड्यांपाड्यांत अर्जुनराव आणि त्यांचे फौजदार यांनी आपल्या मर्दुमकीची कमाल केली. दरोडेखोरांना सळो का पळो करून टाकलं; ते इतकं कीं दरोडेखोरांना फौजदारसाहेब आणि हवालदार अर्जुनराव म्हणजे कर्दनकाळ वाटूं लागले.

या महाकालीच्या भक्तांना—दरोडेखोरांना—वाटायला लागलं की या दोघांचा कांटा काढला नाही तर त्यांच्या जातीचा नायनाट व्हायचा. फौजदारसाहेब आणि अर्जुनराव यांना दहशत देण्यांत येऊं लागली कीं 'तुमच्या जीवाला सांभाळा.' मित्रमंडळी या दोघांना सांगूं लागली कीं 'जरा आता थांबा'. पण यांचा कार्यक्रम चालूंच.

एके दिवशी संध्याकाळीं साहेब त्यांच्या जंगलांतील राहुटींत टेबलावर काम करीत बसले होते. बाजूच्या तंबूंत त्यांचं कुटुंब, नुकतंच बाळंत झालेलं, मुलाला घेऊन झोपलं होतं. शिपाई आपल्या तंबूंत जाऊन पडले होते. एक पहारेकरी साहेबांच्या राहुटीबाहेर गस्त घालीत होता.

एवढ्यांत बंदुकीचा धुडुम् आवाज झाला. फौजदारसाहेब धाडकन् जमिनीवर कोसळले. अर्जुनराव वाघासारखे साहेबांच्या राहुटीकडे धावले. निमिषार्धांत त्यांनी त्या सैतानाला गिरफ्तार केलं. कँपांत हलकल्लोळ माजला होता. साहेबांचा जीव केव्हाच गेला होता. पलीकडे साहेबांची पत्नी मूर्च्छा येऊन पडली

होती. शिपाई लोक घाबरून गेले होते. संथपणें काम चाललं होतं ते फक्त अर्जुनरावांचं. त्यानं 'सैताना'ला दोन शिपायांकडे देऊन त्याच्यावर पहारा ठेवायला सांगितलं. साहेबांच्या पत्नीची त्यांनी योग्य ती शुश्रूषा केली, व कँपांत सगळी व्यवस्था लावली.

नवीन फौजदारसाहेब आले. जुन्या गोष्टीचा सर्वांना विसर पडला. पण अर्जुनरावांना त्या गोष्टीचा विसर पडला नाही. एक वेळचा बेफाट तरुण एका दिवसांत एकनिष्ठ सेवक बनला. फौजदारांच्या मृत्यूच्या त्या काळरात्रीं अर्जुनरावानी निश्चय केला की, फौजदारांच्या घराला आपण वाहून घ्यायचं.

शहरांत त्यांनी आपली बदली करून घेतली. फौजदारसाहेबाच्या घरीं त्यानी आपली राहुटी ठोकली ती कायमची. महाडचं आपलं घर, आपली माघारीण, आपली मुलं–त्या सर्वांचा जणू त्यांना विसर पडला. नोकरी सपली की सारा वेळ त्यांचा जायचा फौजदारसाहेबांच्या घरची व्यवस्था बघण्यांत. साहेबांच्या चार मुलांचा आणि तीन मुलींचा त्यानी साभाळ केला. तीं अर्जुनरावांच्या अंगाखांद्यावर वाढलीं. त्यांचे लाड अर्जुनरावानी पुरवले. तीं अति हुल्लड करूं लागली की अर्जुनरावांनी त्यांना हटकारावं, क्वचित् चोप द्यावा. त्याच्या आजारात त्यांची शुश्रूषा करावी, नाही नाही ती जीवापाड मेहनत त्यांच्यासाठी घ्यावी. पालक म्हणून जें जे कांही करायला पाहिजे ते सर्व करायचं त्यांनी ठेवलं नाही.

इतकंही करून पुन्हा हेच अर्जुनराव कपडे धू, भांडीं धू, हीं सगळीं साधारण गड्याचीं कामं सुद्धा करायला तयार. बायामाणसं घरीं नसलीं तर जेवणहि करायला तयार. एकूण काय,

लहान मोठी, हलकीं व उंच सगळीं कामं अर्जुनराव करायला कधी मागं नाहीत.

घरांत त्यांचा सारा कारभार संथपणे. दरारा इतका दांडगा–प्रत्यक्ष फौजदाराची बायको सुद्धा त्यांना विचारल्याशिवाय कांही करणं कठीण. सहसा अर्जुनराव घरच्या एखाद्या भानगडींत मुद्दाम मन घालायचे नाहींत. पण वेळीं प्रसंगीं 'अमूक अमूक गोष्ट अशी अशी झाली पाहिजे' असा हुकमती निर्वाळा दिल्याशिवाय; रहाणार नाहीत. कोणी नातेवाईक कांही गडबड करण्यास आले की हे स्वस्थ. त्यांचं म्हणणं ऐकून घेतील, पण अखेर जोराचा टोला दिल्याशिवाय रहाणार नाहीत.

पण हें सर्व कार्य करतांना आपली पायरी मात्र ते विसरत नसत. कोणी आपली पायरी विसरला तर त्याला ते त्याची चोख जाणीव करून देतील. तसं बघायला गेलं तर ते नोकर समजले जात, पण वेळी प्रसंगीं ते मालकाहूनही मालक बनत.

आणि ही त्यांची सेवा.अजूनही अविरत चालू आहे. आपल्या कुटुंबांत ते जातात मधूनमधून, नाही असं नाही. पण एक पत्र आलं किंवा तार आली की धावलेच फौजदारांच्या घरीं.–अशी तळमळ. ही तगमग म्हणजे स्वामिभक्तीची पराकाष्ठा आहे.

आज अर्जुनरावाचं वय सत्तराकडे असेल. यांतील २०–२५ वर्षे तरी त्यांनी कायावाचामनेंकरून फौजदारांच्या कुटुंबाची निरपेक्ष बुद्धीनं, नि:स्वार्थ वृत्तीनं सेवा केली आहे.

जगाच्या दृष्टीनं अर्जुनराव म्हणजे एक शिपाईगडी; दहा बीस रुपये मिळविणारा लुंगासुंगा मनुष्य–एक छोटा माणूस. पण कृति गृहस्थाची किती थोर! साधारण माणसांतलं अद्वितीयत्व म्हणतात तें हें असं!

नारायणराव हे आमचे दुसरे छोटे नायक. कारमायकेल रोडवरील राजेरजवाड्यांच्या एका भव्य प्रासादांत ते तुम्हाला दारावर उभे असलेले दिसतील अगर आंत प्रासादांत कांही काम करतांना सापडतील.

पगार तीस रुपये. आयुष्याला प्रारंभ शिपाई म्हणूनच. आणि उतारवयांतहि आता तोच हुद्दा. तुमची ओळख होऊं द्या कीं मग तुम्हांला नारायणरावाची लज्जत समजेल. रसाळ गप्पा मारील म्हातारा, आणि कुठल्याहि विषयावर आजचे ताजे विचार बोलेल.

निकृष्ट परिस्थितींत जन्म, दारिद्र्यमय जीवन, आणि सदैव दैवाची वक्रदृष्टि. पण हताश म्हणून झालेला नाही कधी. तोंडावर सदा हास्य चमकायचंच.

प्राचीन, अर्वाचीन, सगळे मराठी लेखक नारायणरावांच्या चांगल्या परिचयाचे. मराठी वाङ्मयांतील साऱ्या प्रवाहांची यांना संपूर्ण माहिती. तुम्ही खांडेकरांवर बोला, ते आपलीं खांडेकरांवरची मतं . आस्ते आस्ते तुमच्या घशांत उतरवतील; फडक्यांसंबधी गोष्ट काढा, ते मार्मिक माहिती पुरवतील 'फडके आणि त्यांचं वाङ्मय' या विषयावर; मराठी वर्तमानपत्रांतील एखाद्या चालू वाग्युद्धाबद्दल हळूच एक शब्द काढा, ते त्याबद्दल साद्यंत माहिती सांगून आपली सूक्ष्म विचाराअंतीं ठरविलेलीं मतं तुमच्यासमोर मांडतील.

आणि स्वारीचे विचार किती उदार! मिश्रविवाह झाले पाहिजेत, तरुण मुलांमुलींचे विवाह विशीनंतर झाले पाहिजेत, हिंदु समाजानं रोटीव्यवहार सर्रास सुरू केले पाहिजेत,

साक्षरतेचा अधिक अधिक प्रसार झाला पाहिजे, वगैरे वगैरे. पुरोगाम्यापेक्षाहि दोन कदम पुढे असे सारे विचार आहेत आमच्या नारायणरावांचे. हे विचार त्यानी आचारांत पुष्कळदा आणले आहेत. उदाहरणार्थ, आपल्या पुतण्या–पुतणींचीं लग्नं, ज्ञातीकडून होणारा छळ सोसूनहि, त्यांनी विशींत प्रवेश केल्यावर करून दिलीं. रोटीव्यवहाराला नारायणराव कुठहि कधीहि तयार. साक्षरता-प्रसार हें तर त्यांचं दररोजचं काम आहे. त्यांच्यामुळं जितका साक्षरताप्रसार, ज्ञानप्रसार झाला असेल तितका साक्षरताप्रसार–संघानंहि केला नसेल.

अशी आहे आमची ही अर्जुनराव–नारायणरावांची जोडी. छोटीं माणसं ही. बड्या माणसांच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीत. पण यांची कृति किती मोठी आहे! मोठ्या माणसांत प्रतिभा असते, एक विशिष्ट प्रकारची पराक्रम–शक्ति असते. छोट्या माणसांत या गुणांचा अभाव असतो. पण या छोट्याच्या मनाची ठेवण अशी असते कीं, कित्येक वेळां मोठ्यांच्यापेक्षा यांचं कार्य अभूतपूर्व आणि अविस्मरणीय असं असतं. मोठीं माणसं युगायुगांत एक अशीं निर्माण होतात, तर छोटीं माणसं दररोजचीं आहेत. मोठ्या माणसांच्या महत्कार्याकडे पाहून मन स्तंभित होतं, तर छोट्या माणसांच्या कृतीकडे पाहून त्यांचं अनुकरण करण्याची इच्छा होते. मोठ्या माणसांबद्दल आदर वाटतो, तर छोट्यांबद्दल प्रेम वाटतं. जगाच्या उद्धाराला मोठीं माणसं कारणीभूत होतात, तर जगाची धारणा आणि जतन हीं छोटीं माणसं करतात. मोठ्यांचं अवतारकार्य मोठं, तर छोट्यांचं चारित्र्य मोठं.

मोठेपणा हा जन्मतःच माणसांत असतो. ती एक दैवी देणगी होय. मोठ्या माणसाच्या पावलांवर पाऊल टाकून कांही मी मोठा होत नाही. म्हणूनच मी ठरवून टाकलंय् की छोट्यांचं अनुकरण करायचं. कारण त्यामुळ माझं नांव इतिहासजमा झालं नाही तरी, मी चारित्र्यवान् बनेन. आणि मला वाटतं, जगांत माणसाचं श्रेष्ठत्व त्याच्या उज्ज्वल चारित्र्यावरच अवलंबून आहे.

जून १९४१, यशवत



फॅमिली डॉक्टर : ८

'तुमचे फॅमिली डॉक्टर मला आवडले'–आजारी माणसाच्या समाचारास आलेल्या एक बाई त्या कुटुंबातील माणसांकडे आपल मत सांगत होत्या. 'एक तर मन लावून ते रोग्याची तपासणी करीत होते. रोग्याचं आणि तुम्हां सर्वांची मन प्रसन्न राखण्यासाठी सारखी गम्मत जम्मत करीत होते; आणि सर्वांत आश्चर्यकारक गोष्ट मला वाटली ती ही कीं, तुमचे अडाणी, आडवेतिडवे, काहीसे बालिश असे सारे प्रश्न ऐकून घेऊन त्यांची शांतपणे उत्तर देत होते. फॅमिली डॉक्टर होण्यास अगदी लायक इसम—'

डॉक्टर आल्यापासून तों ते जाईपर्यंत मीहि त्या ठिकाणी होतो. मी त्यांच वागणं पाहून मोहून गेलों अगदी. त्यांच्या विनोदावर तर बेहद्द खुष होतों मी. माझंहि त्या डॉक्टरांबद्दल फारच चांगलं मत झालं. फक्त मी कांही बोलले नाही. त्या बाई मोकळ्या दिलाच्या होत्या. त्यांनी आपलं शिफारसपत्र डॉक्टरांना ताबडतोब देऊन टाकलं.

घरीं येतांना त्या डॉक्टरांबद्दलच सारे विचार माझ्या मनांत घोळत होते. त्यांनी रोग्याची तपासणी चालविली होती, तिकडे

मी बारकाईनं पहात होतो. किती कसून तपासणी होती ती ! त्यांत डॉक्टरांचं मानवी जीवनावरील प्रेम व मानवी जीवन वांचविण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करण्याचं ब्रीद प्रतीत होत होतं. आपणास तीन चार रुपयेच या तपासणीचे मिळणार याची त्यांना जाणीव असूनहि या वेळीं या अल्पशा आर्थिक मोबदल्याचा त्यांना विसर पडला होता. आपल्या शास्त्रीय उपचार–उपायाची पराकाष्ठा करून रोग्याला वाचवायचं कसं, याकडेच त्यांचं लक्ष लागलेलं दिसत होत. रोग्याला आराम देण्यासाठी ते तळमळत होते. रोगाचा नाश करण्यासाठी रोगाचं योग्य आकलन व्हावं म्हणून त्यांची धडपड चालली होती. तपासणीच्या वेळची त्यांची चर्या पाहून त्यांच्या भूतदयेबद्दल, त्यांच्या सहानुभूतीबद्दल कोणालाहि खात्री वाटली असती.

आणि ते आल्यापासून तो जाईपर्यंत किती खेळकर वातावरण त्यांनी निर्माण केलं ! आपल्या बोलण्यान, वागण्यानं ते रोग्याला इतक्या गोड वातावरणात रमवीत होते की त्यालाहि आपल्या रोगाचा विसर पडला असेल. ते येण्यापूर्वीचं तिथलं वातावरण उदास होतं. पण निमिषार्धात त्यानी त्या भकास वातावरणांत स्थित्यंतर घडवून आणलं. किती हसवीत रमवीत होते ते ! किती दिलखुलास बोलत होते ते ! रोगी आणि रोग्याच्या आजूबाजूचे सारे लांब चेहरा करून बसलेले लोक हसतमुख झाले. एक प्रकारचं प्रसन्न, आशादायक, हासरं वातावरण तिथं निर्माण झालं. डॉक्टरांची निसर्गदत्त देणगी वाटली ती मला. त्यामुळं कोणताहि असाध्य रोगी बरा झाला असता.

तपासणी संपल्यानंतर डॉक्टरांवर प्रश्नांचा भडिमार सुरू झाला. कांही प्रश्न अनाठायी होते, बरेच मूर्खपणाचे होते. पण

किती संथपणे त्यांनी ते सर्व प्रश्न ऐकून घेतले ! किती समर्पक उत्तरं दिलीं ! त्यांच्या उत्तरांत बोचकपणा नव्हता, व्यंजकता नव्हती, टर नव्हती; केवळ रोग्यावरच्या प्रेमामुळं नि आस्थेमुळं ते प्रश्न विचारीत होते हे त्यांना माहित होतं, आणि म्हणूनच ते शांतपणे उत्तरं देत होते.

मला माझ्या फॅमिली–डॉक्टरांची आठवण झाली. आतांच्या नव्हे–लहानपणीच्या. रोगग्रस्त लोकांना निरोगी करण्यांत, व्याधीमुळं उद्‌ध्वस्त होणाऱ्या कुटुंबाचा आसरा परत मिळवून देण्यांत, उदास दुःखी वातावरणाला मूठमाती देऊन त्या ठिकाणीं आशाजनक, उत्साही वातावरण निर्माण करण्यात, त्यानी आपलं आयुष्य वेचलं. लोकांना दुराराध्य रोगातून मुक्त करणारा हा लोकोत्तर भिषग्वर शेवटी खासगी घरगुती आपत्तीमुळं खंगला; रोग्याना आनंद देणारा हा डॉक्टर वैतागून निराश होऊन मेला !

वास्तविक या माझ्या आवडत्या फॅमिली डॉक्टराची कॉलेज करिअर कांही चमकदार नव्हती. मला सांगण्यांत येत असे कीं ते आठ वेळां वारी करून डॉक्टरीत पास झाले होते. डॉक्टरी ज्ञानामध्येसुद्धा ते अतिप्रख्यात होते असं नाही. पण त्यांच्यांतील अजब गुण म्हणजे त्याची गोड वाणी, त्यांचा हजारजबाबीपणा आणि रोग्याबद्दलची विलक्षण आस्था. या त्यांच्या लोकोत्तर गुणांमुळंच त्यांच्या दवाखान्यांत ही गर्दी नेहमी सापडायची. लोकांचा त्यांच्यावर विलक्षण भाव असायचा. त्यांचे अर्धे रोगी त्यांच्या विनोदामुळच ताजेतवाने व्हायचे. त्यांच्या दवाखान्यांत पाऊल ठेवल्यापासून तों तो सोडीपर्यंत हास्याचा तिथे पूर वहायचा. ह्याची टोपी उडव, त्याला गुदगुल्या कर, एखाद्या लहान मुलाकडे चकण्या डोळ्यानं पहा, एकदम जोरानं शिंक–

एक ना दोन, अनेक युक्त्याप्रयुक्त्या ते योजत आणि सगळ्यांना हसवीत. शिवाय गोड गोड शब्दांचा धबधबा चालू असायचाच. हास्याच्या फवाऱ्यांनी वातावरण नुसत धुद होऊन जायचं. आमच्या घरच्या बाटल्या घेऊन डॉक्टरसाहेबांच्या दवाखान्यांत जायला मी राजीखुषींनं तयार असे. किंबहुना घरी मी किंवा इतर कोणी आजारी पडलं तर मला बर वाटत असे. कारण, मग डॉक्टरांचं दर्शन होऊन त्यांच्या आनदी सहवासांत थोडा वेळ तरी रमायला मिळत असे. कडू औषध पिऊन मन विटायचं, पण डॉक्टरांचा विनोद अवीट असे. डॉक्टरांची विनोदवल्ली ही त्यांच्या औषधींपेक्षा रामबाण उपाय असे.

या डॉक्टरसाहेबांनी आपल्या लोकप्रियतेमुळ पाण्यासारखा पैसा मिळविला. मुंबईत इमारती उभारल्या. पण ही त्यांची थोरवी नव्हे. त्यांची थोरवी ही की त्यांनी आपल्या आयुष्यांत रोग्यांना आनंद दिला, त्यांच्या जीवनात गोडवा आणला भूतदया, सहानुभूति आणि आस्था दाखवून पीडलेल्या गांजलेल्या लोकांना त्यांच्या व्यथा–व्याधींचा आपल्या विनोदवल्लींनं विसर पाडला आणि अनेकांना रोगमुक्त केलं.

अजूनहि या डॉक्टरांचे अनेक चाहाते आहेत. त्यांना तर हे देवदूत वाटत आणि अजूनहि वाटतात. मानवी जीवन आनंदी करण्यास त्याना जितके श्रमसायास पडले असतील त्या मानानं त्यांना मिळालेली संपत्ति कमीच होय.

Men are born they - - -

' Teachers are born and not made ' असं आपण म्हणतों, त्याप्रमाणें ' Family Doctors are born and not made ' असं म्हणावंसं मला वाटतं. त्यांच्यांतील ते प्रभावी

गुण उपजत असतात, निसर्गदत्त असतात. ओढून ताणून आणू म्हटलं तर शक्य नाही.

याच्या उलट मी असे अनेक फॅमिली डॉक्टर पाहिले आहेत की ते सदा दुर्मुखलेले, उदास आणि तिरसट. त्यांना प्रश्नांची उत्तरं द्यायला नकोत, जास्त बोलायला नको आणि हे पिसाळले म्हणजे जमदग्नीचे अवतार. काही असे चमत्कारिक आहेत की रोग्यांना बर करण्याऐवजी आपल्या भित्रेपणानं त्यांना मारतील मात्र खास. मला एका दिवगत फॅमिली डॉक्टरांची मजेदार गोष्ट नेहमी सांगण्यांत येई. रोग्याची तपासणी सुरू झाली की हेच मुळी त्याला विचारायचे, 'काय बुवा तुम्हाला होत असावं?' रोगी जरा आजारान जास्त बेजार असला तर, 'आता काय करूं?' म्हणून याच्याच तोडचं पाणी पळायच. आणि घरी तपासणीसाठीं गेल्यानतर परिस्थिति गभीर दिसली तर रोगी थंड होण्यापूर्वी याच्याच नाड्या बंद व्हायच्या. एक डॉक्टर असे कीं ते रोग्याच्या घरी गेल्यावर तपासणी ठेवीत बाजूला आणि त्या घरच्या कुलगड्यांची तपासणी करीत वेळ घालवीत. एक एक भिषग्वर असे की अनेक घरची निदा जातील तिथे करतील.

नुकतीच मी एका नव्या डॉक्टरसाहेबांची आणखीन् और पद्धत पाहिली. ते आपल्या शास्त्रांत निष्णात. रोगाचं निदान अचूक. पण गृहस्थ अतिशय मितभाषी, तुटक आणि गर्विष्ठ तपासणी फार काळजीपूर्वक. विनोद नाही, थट्टा नाही. सारा गंभीर प्रकार. कांही प्रश्न विचारले की स्वारी बिथरलीच. इतकी तुटक उत्तरं देतील की त्यांचा अर्थ कळणं सुद्धा कठीण.

एकदा एका असाध्य रोग्याची केस यांच्याकडे आली. तपासणी वगैरे झाल्यावर घरच्या मंडळींनं विचारलं, 'कोणता रोग आहे?'

'तुम्हांला काय करायच आहे रोगाशी ? मी तो पाहून घेईन.' ताडकन् त्या अस्वस्थ मंडळीला उत्तर मिळाल. सपलाच कारभार. पुढचे सगळे प्रश्न आटोपले.

पुढे एकदा डॉक्टरसाहेब आले असतांना त्यांनी एक लहान मूल रोग्याशी बागडतांना पाहिल. तिथं ते कांहीच बोलले नाहीत पण एका त्रयस्थाकडे ते ओकले–' स्पर्शजन्य रोग आहे आणि हे लोक रोग्याकडे मुलाना पाठवतात, आपण स्वतः त्याच्याकडे वाटेल तसे बसतात '

जेव्हा हे डॉक्टरांच वक्तव्य त्या घरच्या मालकाना कळल तेव्हा मात्र त्यांच पित्त खवळल. आतापर्यंत डॉक्टरांच्या सगळ्या विक्षिप्तपणाकडे त्यांनी काणाडोळा केला होता. कारण त्यांच्या परीक्षेवर विश्वास होता. पण आता मात्र त्यांनी डॉक्टरांची खरडपट्टी काढली. ते म्हणाले, ' डॉक्टरसाहेब, माफ करा मला. आमच्या घरच्या मंडळीकडे एका शब्दान रोग काय आहे, काय नाही, याबद्दल सांगत नाही; आणि अनभिज्ञतेमुळ आमच्या हातून चूक घडली तर दुसऱ्याकडे जाऊन निंदा करतां, आम्हांला नांव ठेवतां. एक तर घरच्या या आजारीपणामुळ आम्ही बेजार झालो आहोत, आणि त्यात तुम्ही ही असली बडबड इतरत्र करून आमच्या मनाला डागण्या देता. त्यापेक्षा शांतपणे आमच्या वेड्यावाकड्या प्रश्नाचीं उत्तरं देऊन आमच समाधान केलं, आम्ही कशा रीतीन वागायला पाहिजे याची माहिती फोड करून आम्हांला सांगितली तर आम्हांला बरं वाटेल, आमचा जीव खाली पडेल. आग विझविण्यासाठी आलेल्या लोकांनी आग भडकवावी तशापैकी तुमचं वर्तन आहे. म्हणूनच एक वेळ मी डॉक्टरी शास्त्रात साधारण पण रोग्याची चांगली काळजी

घेणाऱ्या आणि शंकाकुशंकाचं योग्य समाधान करणाऱ्या मायाळू डॉक्टराकडे जाणार आहे.'

वैद्यशास्त्रांतील एका निष्णात डॉक्टरला या मंडळींना सोडावं लागलं, तरी पण त्यांनी केलं ते योग्यच केलं. जो डॉक्टर आपल्या गोड शब्दानं रोग्याला रिझवत नाही, घरच्या मंडळीची काळजी आपल्या कनवाळू वाणीनं कमी करीत नाही, दुःखी परिस्थितीमुळं विचारल्या जाणाऱ्या त्यांच्या अजाण प्रश्नांना समर्पक आणि समाधानकारक उत्तर देत नाही तो फॅमिली डॉक्टर होण्यास मुळीं लायकच नाही.

असले तिस्मारखान आणि तिरसट भिषग्वर फॅमिली डॉक्टरच्या भूतदयाप्रेरित पेशाला काळीमा लावत असले तरी या पेशांत दुसरे अनेक देवदूत आहेत कीं ज्यांच्यामुळं रोगी माणसं आणि त्यांच्या घरची मंडळी यांना त्यांच्या हवालदिल परिस्थितींत सुखाचे क्षण मिळतात. हे देवदूत नसले तर रोग्यांचं जीवन आणि त्यांच्या घरचं वातावरण इतकं दारुण आणि भयकर राहील की आधीच होणाऱ्या रोग्याच्या यातना वाढतील आणि आधीच संत्रस्त असलेली त्यांच्या घरची मंडळी काळजीनं जास्तच होरपळून निघेल.

कांही दिवसांपूर्वी मी एका इंग्रजी मासिकांत अशी माहिती वाचली: एका जिल्ह्यामध्ये तेथील कांही संस्थांनी असा विचार केला की सबंध जिल्हाभर उत्तमोत्तम रुग्णालयांची स्थापना करायची, निष्णात डॉक्टरांची या हॉस्पिटलांत नेमणूक करायची आणि एकदर लोकांची या ठिकाणीं कोठल्याहि रोगावर सोय होईल अशी आदर्श व्यवस्था करायची. ह्या व्यवस्थेमुळं फॅमिली डॉक्टरांचा वर्गच नाहीसा होणार होता. पण लोकमत ज्या वेळीं

अजमावण्यांत आलं त्या वेळी लोकांनी अशी स्पष्ट घोषणा केली की, रुग्णालयं कितीहि चांगलीं असलीं, तेथील डॉक्टर कितीहि निष्णात असले, तेथील परीक्षा कितीहि शास्त्रीय आणि यथायोग्य असली तरी तिथला सगळा कारभार यांत्रिक असणार तिथले डॉक्टर थंड वृत्तीचे असणार, तिथे कडक शिस्त असणार, माणसाच्या भावना आणि वृत्ति यांच्याकडे कमी लक्ष असणार; म्हणून फॅमिली डॉक्टर कितीहि दोषपूर्ण असला तरी तोच आम्हांला पाहिजे; तो आमचा मित्र आहे, तो आमच्या भावना जाणतो, तो आमच्याकडे येताना नुसत वैद्यकशास्त्रच घेऊन येत नाही, तर सहानुभूति, भूतदया आणि मानवजातीवरील निर्व्याज प्रेम घेऊन येतो. शास्त्रीय रोग-निरोधन शाळांपेक्षा हा घरोघरीं रोगनिर्दालन करीत फिरणारा देवदूत किती तरी पटींनी श्रेष्ठ आहे.

या इंग्लडमधील जिल्ह्यानं फॅमिली डॉक्टरबद्दल जे मत दिलं तोच निर्वाळा, मला वाटतं, जगभर दिला जाईल. कारण हॉस्पिटलची व्यवस्था कितीहि शास्त्रीय आणि सुखावह असली तरी तेथील आदर्श व्यवस्थेतहि Human touch नाही, प्रेम नाही, गोडवा नाही. हे सर्व फॅमिली डॉक्टरचं धन आहे; ती त्याची जादू आहे, किमया आहे. त्याच्या जोरावरच तो रोगी, त्रस्त, पीडित मानवी जीवांचा आधार आहे, त्राता आहे–जीवनदाता आहे. आणि तो अखेरपर्यंत तसाच रहाणार. रोगांशी झुंजतांना प्रत्यक्ष भगवान् म्हणून ज्याचं भजन आम्ही करतो तो फॅमिली डॉक्टर चिरायु होवो असं अभीष्ट कोण चिंतणार नाही ?

ऑक्टोबर १९४२, यशवंत



रा मा ग डी : ९

एकदा आमचा गडी आपल्या गांवाहून आला. त्याच्या सोबत भलं मोठं बोचकं होत. ते त्यानं जेव्हा सोडलं तेव्हा त्याच्यांत दोन कोहळे, दोन डांगर, चार शेर तरी भरतील एवढे काजू, सहा सुपं, दोन हिराचे झाडू, एवढं सामान होत. ही त्याची भेट होती त्याच्या मालकाला. गावी गेलं की मालकासाठी कांही तरी घेऊन यायचं हा बऱ्याच कोकणी रामा लोकाचा धर्मच दिसतो. कारण त्यानतर मी बऱ्याच नातेवाईकांकडे आणि मित्रमडळीकडे चौकशी केली तर मला कळून आलं की, त्यांचेही रामा त्यांना 'गांवची भेट' आणल्याशिवाय राहत नाहीत.

कौतुक वाटत मला या रामाच आणि त्याच्या भेटीचं. बिचाऱ्याचा पगार असतो फार तर दहा पंधरा रुपडे, फार फार म्हणजे वीस. पण काय ही मालकावर भक्ति! स्वतःची नसती पदरमोड करून, न विसरतां, आपण ज्याची भाकरी खातो त्याच्यासाठी अल्पस्वल्प कां होईना, पण कांही तरी घेऊन यायचं!

या कोकण्या रामांच हे मोठ वैशिष्ट्य आहे की त्यांची एकदा तुमच्यावर भक्ति जडली की वर्षानुवर्षं तुमच्याकडे झिजतील.

अतिशय उद्योगी, प्रामाणिक आणि प्रेमळ जात आहे ही. घरकाम्या नोकरवर्गात इतकी चांगली जात सबंध हिंदुस्थानांत मिळायची नाही.

पंजाबांत 'पहाडी' लोक घरगुती कामं करतात. पण सारे एकजात हरामखोर. अतिशय हेद्रे बेद्रे आणि घरांत केव्हा डल्ला मारतील तें सांगणं कठीण संयुक्तप्रांत आणि मध्यप्रातांत घरी काम करणारे गडी बुरसट आणि आडमुठे हमखास असायचेच. बंगाल–सिंधकडेहि हीच परिस्थिति आहे. गुजराथेतहि गड्यामाणसाचा दुष्काळ असला पाहिजे; किंवा घरकामासाठी माणस अर्धवट तरी मिळत असणार, एरवी, मुंबईचे गुजराथी लोक आमच्या कामाळू रामाला अगत्यान आपल्या घरी कामासाठी ठेवते ना!

हा कोकण्या रामा म्हणजे अविश्रान्त श्रम करणारं एक यंत्र आहे. सकाळी पांच वाजल्यापासून तो रात्रौ अकरा वाजेपर्यंत हा सारखा राबत असतो. सकाळी दूध घेणं तापविण, आंघोळीला गरम पाणी मिळाव म्हणून बंब पेटविणं, पडतील तेवढी धुणी बडविण, भांडी धुण, घरात पोरं कोकलूं लागली की त्यांना सांभाळण, घराची साफसफाई राखणं, मिरच्या–कोथिंबिरीपासून लागेल तो जिन्नस बाजारातून आणून देण्यासाठी शेपन्नास फेऱ्या करणं, चिठ्याचपाट्या पोहोचविण–अशी अगणित कामं तो सारखी करत असतो. आणि एवढ्या या अवाढव्य कामांसाठी पगार किती, तर कमीत कमी चार आणि फार फार म्हणजे वीस!

ह्या कोकण्या रामाचा आणखी एक सद्‌गुण म्हणजे त्याचा प्रामाणिकपणा. कित्येकांच्या घरी रामाच्याच हातांत जामदार-खान्याच्या किल्ल्या असतात. गृहस्थ एक पैसा जरी सापडला

तरी आणून देईल मालकाकडे. मग मालकान पानासाठी दिला तर राजीखुषीन घेईल, पण बाहेरच्या बाहेर कधी मारणार नाही. एकवेळ १००—१५० मिळविणारा त्याचा मालक ऑफिसांतून पेन्सिल, कागद, वगैरे मारून आणत असेल, पण हा रामा गडी—सचोटी त्याच्या जणू पाचवीला पुजलेली आहे.

याला अपवाद असे रामा नसतीलच असं माझं म्हणण नाही. परवाच माझ्या एका मित्राकडे नवीनच राहिलेल्या रामानं त्याच सोन्याच घड्याळ लांबविलं. आमच्याकडे एक नोकर होता. त्यानं आमच्या घरांतील बऱ्याच लहान लहान वस्तु अशा बेमालूम पळविल्या की आमच्या ते लक्षांतहि आलं नाही. पण तो नोकरी सोडून जाऊं लागला त्या दिवशी त्याचं बोचकं फुगीर दिसल म्हणून सोडून पाहिलं, तर त्यांत मुलांच्या चांदीच्या खुळखुळ्या-पासून तो सुताच्या रिळापर्यंत अनेक वस्तु सापडल्या. माझ्या एका ब्रह्मचारी मित्राकडे तर त्याच्या गड्यान आपल्या मालकाच्या राजशाही बिछान्यांत ताणून दिली. इतकी बिचाऱ्याला गाढ झोप लागली की मालकानं नुस दार ठोठावल तरी कांही याला पत्ता नाही. शेवटीं या ब्रह्मचारी दोस्तांन शेजारच्या ग्यालरींतून उडी मारून प्रवेश केला. आणि पाहतात तो नोकर मालक झालेला. लगेच त्यान सोडचिठ्ठी दिली त्या दुसऱ्या 'मालका'ला.

रामा गडी नव्यानं मुबईला आला की त्याच्या खेडवळी भोळसरपणामुळं मजा मजा उडवून देतो. मुबईला हा नवीनच असल्यामुळं 'दिवा लाव' म्हणून याला आज्ञा फर्माविली की बटण दाबण्याऐवजीं हा काड्यांची पेटी घेऊन येतो. जणू याच्या जळत्या काडीन विजेचा दिवा पेटणार! सोडा आण म्हणून

सांगितलं कीं हा इराण्याच्या दुकानीं जाऊन पिण्याचा सोडा आणण्याऐवजीं किराण्याच्या दुकानांतून खाण्याचा सोडा घेऊन येईल. गरम पाण्याची पिशवी आण म्हणून सांगितलं तर द्राक्षासवाची बाटली आणून तुमच्यापुढं ठेवील. 'रामा तुझं हे चुकलं' म्हणून सांगितल म्हणजे 'अरे तिच्च्या' म्हणून एवढी मोठी जीभ काढून हसेल. 'ऑं' करून तुम्ही काय काय करता ते सारखं न्याहाळत राहील. मालकाच्या घरी तेल फुकट मिळतंय म्हणून डोक्यावर वाहती गंगा थबथबून ठेवील. कामासाठी घराबाहेर पाठविला तर 'आ' वासून रस्त्यावर जाणाऱ्यायेणाऱ्या गाड्या–माणसांकडे पाहात तब्बल तासचे तास घालवील. रस्त्यांतून चालायला लागला तर मोटारवाल्यांना आणि गाडीवाल्यांना सळो का पळो करून टाकील. जिन्यावरून वर–खाली जातांना पायऱ्या चुकल्यामुळं अनेकदा नमस्कार घालील—

'कुठलं हें सोंग आणून ठेवलं!' असं तुम्हांला वाटेल प्रथम. पण मुंबईच्या पाण्यानं जसजसा त्याचा काळाकुट्ट कोकण्या रंग निवळत जातो तसतसा त्याचा भोटपणा नाहीसा होतो. आणि मग मात्र या रामाची चपळाई, कामाची तडफ, टापटीप, अखंड कारभार, पाहून घ्यावा.

रामाचीं व्यसनं दोन. विडी आणि पान. दिवसांतून चार दोन थोटकं तोंडांत पाहिजेत. पण तीं कशी गपचूप ओढून टाकायचीं. दोन शौचकूपांत ओढण्यासाठी राखीव, दुसरीं दोन घरांतील कोणी बघत नाही असं पाहून फुरफुर फुंकून टाकायचीं. पानाची रवंथ मात्र दिवसभर चालू असायची. एक संपलं की दुसरा तोबरा भरलाच. नेहमी तोंड चबराट झालेलं; आणि मग

सारखं थुकायचं जिथं कोनाडा मिळेल तिथं. कुत्रा जसा हुंगून मुततो तसा रामा जागा शोधून थुकतो. ज्या ज्या ठिकाणीं रामा कामाला आहे, त्या त्या ठिकाणी जिन्यावरून उतरतां-चढतांना कोपरे पहा—लाल लाल झालेले सापडतील रामाच्या तोंडांतील रसामुळं. रामा मला कितीहि आवडत असला तरी लोकाचीं घरं अशी बेजबाबदार रीतीनं खराब करण्याबद्दल मात्र मी त्याला कधीहि माफ करणार नाही.

रामा एकदा मुंबईला राबला की त्याला आपल्या माघारणीची, असली तर मुलांबाळाची, आठवण होतेशी दिसत नाही. तो आपला सतत काम करत राहील. फुरसत असली तर आपल्या गाववाल्यात जाऊन सुखदुःखाच्या गोष्टी करील. फक्त शिमग्याला मात्र त्याच्या मनाची चलबिचल होते, आणि तेव्हा काय ती गावाला जाण्याची त्याला उत्सुकता असते. पण दरवर्षी गांवी जाणं कुठं असतं त्याच्या नशिबांत? बिचारा तीन चार वर्षांत एखादा महिना जातो आपल्या गावी, आणि भेटतो आपल्या माघारणीला आणि कुरवाळतो आपल्या बाळगोपाळांना.

खरंच, किती अल्पसंतुष्ट आहे हा बाल्या गडी—हा रामा! वीस रुपयापर्यंत जास्तीत जास्त पगार मिळाला कीं झाला याला परमानंद. तीन वर्षांतून एक महिना घरच्या मंडळींच्या सहवासाचा लाभ झाला की मिळालं याला संपूर्ण संसारसुख. धन्याच्या अंगावरचे चार दोन फाटके कपडे घालायला मिळाले कीं याला वाटतं आपण सरदार दरकदारच!

आणि बिनपगारी एक महिन्याची रजा घेऊन गांवीं गेल्यावर स्वारी परत येतांना भली जब्बर भेट घेऊन यायची धन्यासाठी. आणि पुनश्च रहाटगाडगं चालू—धन्याची इमानें इतबारें सेवा!

मला याच गोष्टीच फार नवल वाटत कीं मरमरून या रामानं तुमची सेवा केलेली असते, मग त्याला तुम्ही तीन वर्षांनी का होईना, एक महिन्याची भरपगारी सुट्टी कां देऊं नये? ऑफिसमधून तुम्हांला जर महिना पधरवाड्याची दरवर्षी हक्काची भरपगारी रजा मिळते तर मग तुमच्या रामाकडेच 'बदली दे' म्हणून बळजबरी कां?

त्याचप्रमाणे, रामाकडून पहाटे पांचपासून रात्रौ अकरा वाजे-पर्यंत दडपून काम करून घ्यायचं, यांत तरी माणूसकी आहे का? तुम्ही जसे विश्रांतीची वेळ वगैरे सवलती उपभोगता तशा त्याच्याहि कामाच्या वेळा ठरवा, त्यालाहि थोडी विश्रांति द्या, त्यालाहि थोडी फिरण्यासवरण्यास सवड द्या. रविवारी तुम्ही मात्र मजेंत सुट्टीचा दिवस घालवता; पण रामाला त्या दिवशीं आणखी जास्त राबवता. त्या दिवशीं त्याला सुद्धा अर्धा दिवस सुट्टी दिली तर—बिचारा जिवाची मुंबई करून दुसऱ्या दिवशीं जास्त जोमानं पुनश्च कामाचा बोजा उचलू लागेल. पण मिळालाय ना सुतासारखा सरळ! कर त्याला लंबे!—ही मुळीं मालकी वृत्तीच आहे.

मला हे कबूल आहे की, आमच्या ह्या बाले लोकांत—कोकण्या गड्यांत—अथवा जें नांव जास्तीत जास्त यांच्यात सापडतं त्या नांवानं संबोधायचं म्हणजे— 'रामा' लोकांत अजून खूप सुधारणा करतां येतील. उदाहरणार्थ, ते मुंबईत प्रथम येतात त्या वेळी आल्याबरोबर त्यांना एखाद्या संस्थेनं थोडी फी घेऊन घरगुती काम कशीं करावीं याची सप्रयोग माहिती करून दिली आणि नोकरी मिळवून दिली तर किती बरं होईल? एक तर या रामा लोकांस घरगुती काम कसं करावं याची माहिती मिळाल्यामुळ काम

धरल्यावर ते बिचकणार नाहीत, त्यांचं हसं होणार नाही; आणि या संस्थेतर्फेच नोकरी मिळणार असल्यामुळं वणवण दहा घरं फिरण्याची जरूरी नाही.

अहोरात्र काम, तीन चार वर्षांनंतर बिनपगारी रजा आणि अपुरं वेतन. या दृष्टीनं विचार केल्यावर वाटतं की विसाव्या शतकांतहि गुलामाची चाल बंद झालेली नाही. रामा हा खरोखरीच आमचा बंदा गुलाम आहे. त्यांत सुख हेच आहे कीं तो ही गुलामी आनंदानं सोसतो, सुखासमाधानानं तो तुमची सेवा चाकरी करतो.

पण समजा, या बाले लोकांनी एकच दिवस—त्यांच्यावर जे आम्ही अत्याचार वर्षानुवर्षं करीत आलों आहोत त्याचा निषेध करण्यासाठी—एकच दिवस—बैठा संप केला तर—तर आमची काय त्रेधा उडेल!—

पहाटे पाच वाजतां ट्रण ट्रण करून बेल वाजली कीं झक्त उठून शिव्याश्राप देत देत मला दूध घ्यावं लागेल. जीव जाईपर्यंत फुंकर मारून बंब पेटवावा लागेल. माझ्या बायकोला झोळी घेऊन बाजारहाट करण्यासाठी बाहेर पडावं लागेल. आणि तिच्या या नवीन कामगिरीमुळं स्वयंपाक-घरांतील व्यवहार बंद पडून मला उपाशी कचेरींत जावं लागेल. पोरांना शाळेंत कोणीं पोहोचवावं याबद्दल आम्हां नवराबायकोंत भांडण लागेल. मग कपडे धुणं, भांडीं घासणं, घर साफ करणं, वगैरे कामं सौभाग्यवतीवर पडतील. शिवाय तांदूळ निवडणं, कपडे वाळत घालणं, धुतलेलीं भांडीं जागच्या जागीं लावणं, मुलांना शाळेंत चहा आणि खाणं पिणं पोहोचविणं, त्यांना सायंकाळीं परत आणणं, फिरायला

नेणं, त्यांचे कपडे बदलणं, त्यांना सांभाळणं, इत्यादि अगणित कामं मीं कामावर गेल्यावर आमच्या बाईसाहेबांनाच करावीं लागणार !

छे, छे, छे ! नुसत्या कल्पनेनंच शहारे येतात एवढा कामाचा डोंगर अंगावर कोसळणार म्हणून. काय हा कामांचा रगाडा ! काय ही अनेक छोट्या मोठ्या कामांची गिचमिड !

रामाच ती करूं जाणे ! आणि रामाच त्यांना पुरा पडूं शकेल. त्यासाठी रामाच्या कोणत्याहि अटी मला मान्य !' मात्र त्या अटी त्यानं होऊन माझ्यासमोर सादर केल्या पाहिजेत.

पण गुलामी वृत्तींतच आनंद मानणारा अल्पसंतोषी रामा कधी आपल्या हक्काची मागणी करील का ?

जानेवारी १९४२, यशवंत



श्री. विठ्ठलराव घाटे : १०

त्या दिवशी 'चंद्रिका' हा श्री. चंद्रशेखर कवीचा कविता-संग्रह प्रसिद्ध व्हायचा होता. तन्निमित्त कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊसचे श्री. मंगेशराव कुळकर्णी यांनी प्रकाशक या नात्यानं एक गोड समारंभ 'मुंबई ग्रंथसंग्रहालयां'त जुळवून आणला होता. कै. माधवराव पटवर्धन व श्री. घाटे यांची 'चंद्रशेखर यांची कविता' या विषयावर भाषणं होणार होती. कै. पटवर्धनाचं विद्वत्ताप्रचुर व ठसकेबाज भाषण झालं. त्यानंतर श्री. घाटे भाषण करण्यास उठले. त्यांचं भाषण अतिशय चुरचुरीत, खुशखुशीत झालं. त्यांत घरगुती प्रसंगांचीं खुमासदार वर्णनं होती, चंद्रशेखरांचं व्यक्तिदर्शन अति गोड शब्दांत केलं होतं, आणि विनोद भरपूर भरला होता. श्री. घाटे यांचं त्या दिवशीचं वक्तव्य म्हणजे भोजनोत्तर भाषणाचा एक उत्कृष्ट नमुना मला वाटला. इन्स्पेक्टर या नात्यानं मुंबईत आल्यानंतर जाहीर रीत्या बोलण्याचा, मला वाटतं, हा त्यांचा पहिलाच प्रसंग. सभागृहांत त्या दिवशी हजर असणाऱ्या सगळ्या शिक्षणप्रेमी लोकांचं मन त्यांनी हिरावून घेतलं. श्री. घाट्यांचं ते भाषण बरेच जण अजून विसरले नाहीत. मी त्यांपैकी एक आहे.

श्री. घाटे यांना पाहण्याचा हा माझा पहिला प्रसंग. त्यानंतर लवकरच माझ्या ऑफिसच्या कामानिमित्त मला त्यांना भेटावं लागलं. शिपायाबरोबर मीं माझं कार्ड आंत पाठविलं. निरोप आला ‘ बसा ’ म्हणून.

बसलों. तब्बल दीड तास बसलो. कंटाळलों, रागावलों, अगदी जायला निघालों. एवढ्यांत आमंत्रण आलं ‘ आंत या ’ म्हणून. रागारागांतच आंत गेलों मी.

‘ अहो भेंडे, माफ करा हं. मी फार कामांत होतों. हं, आता सांगा पाहूं तुमचं काम. ’ श्री. घाटे बोलले. नंतर चांगले अर्धा तास ते माझ्याशी बोलले, अगदी आपला अधिकार विसरून बोलले. आणि ज्या वेळी मी खोलीच्या बाहेर पडलो त्या वेळीं तर मुद्दाम मला थांबवून म्हणाले, ‘हें पहा, मी इथं नेहमीच फार कामांत असतो. तेव्हा विशेष कांही असल्यास तुम्ही माझ्या घरीं भेटत चला. ’ एकतर माझ्याशी फारच चागल्या रीतीनं ते बोलल्यामुळं माझा राग विरून गेला होता. पण त्याच्या शेवटच्या वाक्यानं तर रागाचा राहतां राहिलेला अंशहि निघून गेला.

त्यानंतर त्यांच्या घरीं व ऑफिसांत सुद्धा कामानिमित्त मला बऱ्याच वेळां जावं लागलं. केव्हा पुस्तकासंबधी, तर केव्हा कांही खाजगी शाळांच्या समितीचा सदस्य म्हणून अनेक वेळां मला त्यांच्याकडे जावं लागलं. प्रत्येक वेळीं त्यांनी माझ्या पुस्तकांचे गुणदोष मला दाखविले आहेत व ज्या शाळांच्या कार्यकारी मंडळांचा सदस्य म्हणून मी गेलों असेन त्या त्या शाळेच्या परिस्थितीसंबंधी त्यांनी मोकळ्या मनानं चर्चा करून योग्य तो सल्ला दिला आहे.

मला वाटतं, श्री. घाटे हे शिक्षक, मुख्याध्यापक, प्रकाशन संस्थेचा प्रतिनिधि—शिक्षणाशी संबंध असलेल्या कुणीहि इसमाची गाठभेट घ्यायला केव्हाहि तयार असतात. ऑफिसांत आणि घरीं जवळ जवळ आपलं दार त्यांनी सगळ्यांना मोकळं ठेवलं आहे. इतक्या मोकळेपणानं वागणारे हे पहिले शिक्षणाधिकारी, असं म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. सरकारी शिक्षणाधिकारी म्हणजे त्याच्यांत तुटकपणा भरपूर. श्री. घाटे यांनी हा शिरस्ता मोडला व शिक्षण व्यवसायांतील सगळ्याशी ते स्नेहभावानं वागायला लागले.

श्री. घाटे यांना मी 'नवमतवादी' इन्स्पेक्टर म्हणतों. याचं कारण, पूर्वीचे इन्स्पेक्टर आणि श्री. घाटे यांच्या व्यक्तित्वांत, व्यासंगांत आणि दृष्टिकोनांत जमीनअस्मानाचा फरक आहे. पूर्वींचे बहुतेक इन्स्पेक्टर 'जड' असत. त्यांचा व्यासंग दांडगा, विद्वत्ता मोठी, शैक्षणिक ज्ञान श्रेष्ठ, आणि गांभीर्य जास्त; बोलायला ते मितभाषी, वर्गांत जाऊन संगमरवरी पुतळ्यासारखे बसणारे आणि यांची शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना भलतीच दहशत. यांची तपासणी म्हणजे शिक्षकांना आणि मुलांना एक दिव्यच.

उलट श्री. घाटे हे विद्वान्, व्यासंगी असूनहि 'जड' नाहीत. ते शिक्षकांबरोबर आणि विद्यार्थ्यांशी समरस होऊन त्यांच्याशी हितगुज करूं शकतात. ते वर्गांत पुढं बसून शिक्षकांना बिचकाविण्याऐवजीं आणि विद्यार्थ्यांना भेडसावण्याऐवजीं, मागल्या बाजूला गुपचूप येऊन बसतात, सर्व वर्गाचं योग्य तें निरीक्षण करतात, शिक्षकाचा पाठ लक्ष देऊन ऐकतात आणि आपलं मत ठरवितात. श्री. घाटे यांचं राज्य मुंबईच्या शाळांत सुरू

झाल्यापासून पूर्वीची सुलतानशाही बंद होऊन तपासणी एका विशिष्ट शास्त्रीय पद्धतीनं होऊं लागली श्री. घाट्यांचा दृष्टिकोन स्वतंत्र आणि क्रांतिशील असा आहे. त्यामुळं त्यांची तपासणी जास्त शास्त्रशुद्ध व शैक्षणिक तंत्राला धरून अशी होते. ते शाळांचे मार्गदर्शक ओहत, त्यांची भूमिका उपदेशकाची आहे, त्यांची वृत्ति फार सहानुभूतिमय आहे. त्यामुळंच शिक्षकांना त्यांच्याबद्दल आदर वाटतो, भीति वाटत नाही. त्यामुळंच शाळांना त्यांची तपासणी हवीशी वाटते. श्री. घाटे यांनी दोष–दर्शन केलं तरी कोणाला वाईट वाटत नाही. कारण ते छिद्रान्वेषी दृष्टीनं केलेलं नसतं.

श्री. घाटे हे साहित्यिक आहेत, शैक्षणिक विषयांवर अधिकारवाणीन लिहिणारे लेखक आहेत, बालवाङ्मयाचे निर्माते आहेत. ते उत्कृष्ट क्रमिक–पुस्तकांचे कर्ते आहेत. 'कांही म्हातारे व एक म्हातारी ' हे त्यांच पुस्तक मराठी वाङ्मयांत केव्हाहि अविस्मरणीय ठरेल. या म्हाताऱ्यांत एका म्हातारीनं वयोवृद्धांना, बालकांना–सगळ्यांना मनस्वी हसवलं आहे. 'Teaching of History in Indian Schools' हा त्यांचा इतिहास हा विषय कसा शिकवावा या संबंधीचा शास्त्रीय ग्रंथ आहे. शिक्षणशास्त्रावर आपल्याकडील लेखकांनी फारच कमी ग्रंथ लिहिले आहेत. आमच्याकडे शिक्षणशास्त्रावर खोलवर विचार केलेलीं माणसं नाहीत अशांतला भाग नाहीं. पण अशा व्यासंगी माणसांत लेखनशक्ति कमी. श्री. घाटे यांनी आपल्या या ग्रंथांत इतिहास शिकविण्याचा नवीन दृष्टिकोन काय असावा, आधुनिक पद्धति काय आहेत, यांसंबंधी विचार प्रकट केले आहेत. श्री. घाटे यांनी पुरस्कृत केलेलीं सर्वच तत्त्वं शास्त्रज्ञांना पसंत पडतील असं माझं

म्हणणं नाही.पण या त्यांच्या ग्रंथावरून एक गोष्ट निर्विवाद दिसते. ती म्हणजे श्री. घाटे यांचा या विषयाचा व्यासंग. साधारणतः भक्कमशा अधिकाराची जागा मिळाली कीं माणूस आळशी बनतो. I. E. S. मधील कित्येक माणसं मला माहीत आहेत की ज्यांनी या भक्कम पगाराच्या जागा मिळाल्यावर आपलं वाचन–मनन सोडून दिलं. श्री. घाटे यांनी मात्र आपला व्यासंग अजूनहि चालू ठेवला आहे. याबद्दल खरोखरच त्यांची प्रशंसा केली पाहिजे. कारण इन्स्पेक्टर या नात्यानं त्यांना अतिशय काम असतं. यापुढेहि शिक्षणशास्त्रावर अनेक ग्रंथ लिहून ते हिंदुस्थानच्या शिक्षणशास्त्राच्या दालनांत मौलिक भर घालतील अशी आशा आहे.

श्री. घाटे यांना मी ‘ उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तकाचे कर्ते ’ असं म्हटलं आहे. क्रमिक पुस्तक सपादणं म्हणजे एक साधी गोष्ट आहे असं बऱ्याच जणांना वाटतं. पण वाटते तितकी कांही ती सोपी गोष्ट नाही· क्रमिक पुस्तकं लिहून श्री. घाटे यांनी थोड फार धन जवळ केलं असलं तरी विद्यार्थ्यांना योग्य प्रकारच वाङ्मय दिल्याबद्दल पालक या नात्यानं आपण सर्वांनी त्यांचे आभारच मानले पाहिजेत. आपलं प्राथमिक शाळांतील, दुय्यम शाळांतील क्रमिक–पुस्तकरूपी वाङ्मय अतिशय जुनाट व हल्लीच्या परिस्थितीशीं विषम असं असायचं. श्री. घाट्यांनी आपल्या पुस्तकांत आधुनिकत्व आणलं आहे. त्यांची क्रमिक पुस्तकं आजच्या परिस्थितीला धरून आहेत, बाल–बुद्धि-विकस-नाला योग्य अशी आहेत, शिक्षणशास्त्राच्या सिद्धांतांना अनुसरून आहेत.

आम्ही गतानुगतिक लोक असल्यामुळं जुनं तें आम्हांला सोनं वाटतं. बापान वाचलेलीं पुस्तक मुलान वाचलीं पाहिजेत हा आमचा आग्रह. विजेवर चालणाऱ्या गाड्या सुरू झाल्या तरी आम्ही पूर्वीच्या आगगाड्यांसबंधी धडा वाचणार. युद्धाच तंत्र सपूर्ण बदललं असलं तरी आम्ही पुरातन काळच्या युद्धाचं वर्णन वाचणार. पण ही दुराग्रही दृष्टि सोडली पाहिजे. जगांत जसा झपाट्यानं बदल होत आहे तसा बदल आमच्या क्रमिक पुस्तकातहि झाला पाहिजे. आमच्या शालेय-वाङ्मयाला एक प्रकारच प्रातिनिधिक व आधुनिक स्वरूप आल पाहिजे. श्री. घाटे यांनी जे क्रमिक पुस्तकाच वाङ्मय निर्माण केलं आहे ते असं प्रातिनिधिक व आधुनिक स्वरूपाचं आहे. आजचा जमाना श्री. घाटे यानी त्यांत आणला आहे. त्यांची सर्वांत बहुमोल कामगिरी जर कोणती असेल तर हीच. पुढील पिढीला त्यानी त्या दृष्टीनं योग्य मार्गदर्शन केल आहे यांत शंका नाही.

मला श्री. घाटे यांची सर्वांत उत्कृष्ट कृति कोणती म्हणून विचारल तर मी त्यांच्या ‘ कांही म्हाताऱ्यां ’कडे बोट दाखविणार नाही, किंवा Teaching of History या ग्रंथाकडेहि अंगुलीनिर्देश करणार नाही. मी त्यांचं ‘ माझें पुस्तक ’(बालवर्ग) हें सर्वांत उत्तम पुस्तक म्हणेन. तें एक अतिशय गोड पुस्तक आहे. चार सहा वर्षांच्या मुलांना मराठी भाषा तुम्हांला शिकवायची असेल तर या पुस्तकाइतकं सुंदर पुस्तक तुम्हाला सापडणं कठिण. कित्येक छोट्या बालकांना मीं तें शिकविलं आहे. त्यांना ते इतकं आवडलं कीं कांही पुसूं नका. या ‘ माझ्या पुस्तकां ’ ची मांडणी इतकी छान आहे, धडे इतके आकर्षक आहेत, चित्रं इतकीं मोहक आहेत आणि भाषा इतकी सोपी, साधी, गोड नि बालबोध

आहे की ती पांच मिनिटात लहानग्या बाळाच्या जिभेवर बसते. वाङ्मयाच्या प्रांतांत श्री. घाट्यांची योग्यता काय ठरेल ती ठरो; पण 'माझें पुस्तक' ह्या क्रमिक पुस्तकाच्या निर्मितीनं श्री. घाटे यांनी बालकांना जो मेवा दिला आहे त्याची माधुरी मुलं कधीहि विसरणार नाहीत. 'माझें पुस्तक' ही त्यांची महनीय कामगिरी आहे. 'उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तकाचे श्रेष्ठ निर्माते' हीच पदवी श्री. घाटे यांना या छोटेखानी पुस्तकाबद्दल बहाल करावी लागेल.

कांही वर्षांपूर्वी श्री. घाटे यांनी बोर्डी येथे Refresher Course भरविला. हा कोर्स भरविण्यांत त्यांचा मुख्य हेतु हा होता की शिक्षक मंडळी एकत्र यावी, त्यांनी शैक्षणिक प्रश्नांची चर्चा करावी व त्यांना शिक्षणतज्ज्ञांकडून शैक्षणिक विषयांवर शास्त्रीय माहिती सुलभ व्हावी. हा Course फारच गाजला. फार परिश्रम घेऊन श्री. घाटे यांनी सर्व कार्यक्रम आखला होता. ही गोष्ट खरी आहे कीं बाई सोनाबाई हकिमजी हायस्कूलची उत्साही मंडळी हरेक कामांत मदत देत होती; तरी पण प्रत्येक गोष्टीची प्रेरणा श्री. घाटे यांच्याकडून होत असे. सगळ्या व्यवस्थेकडे श्री. घाटे यांचं जातीनं लक्ष असे.

आपल्याकडे Social Contacts फार कमी होतात. त्याचं कारण संमेलनं किंवा एकत्र बैठकी एकाच पेशाच्या लोकांतहि फार कमी होतात. त्या दृष्टीनं श्री. घाटे यांची ही योजना फारच उपयुक्त होती. सहा सात दिवस एकत्र राहणं झाल्यामुळं साहजिकच शिक्षकांची एकमेकांशी ओळख झाली व त्यामुळं त्यांच्यांत स्नेहभाव उत्पन्न झाला. त्याचप्रमाणें शिक्षणशास्त्र विशारदांनी आपले विचार शिक्षकांसमोर मांडल्यामुळं व प्रत्यक्ष

पाठ घेऊन दाखविल्यामुळं त्यांच्या ज्ञानांत भर पडली. प्रत्येक विषयावरचे आधुनिक विचार त्यांना कळले. आपण काय केलं पाहिजे याचं त्यांना चांगलं आकलन झालं.

ही योजना श्री. घाटे यांनी दरवर्षी चालू ठेविली असती तर शिक्षक वर्गाचा अतिशय महत्त्वाचा फायदा झाला असता. पण पैशाच्या मदतीच्या अभावीं त्यांची ही अपूर्व आणि उपयुक्त अशी योजना पहिल्या वर्षाच्या यशस्वी कार्यक्रमानंतर बंद पडली.

दुसरी त्यांची कामगिरी ' मुंबई भौगोलिक संघा'चे अध्यक्ष या नात्यान. ह्या सघातर्फेहि, दरवर्षी एक Coure व Summer School ही भरतात. त्या वेळीं हजर राहणाऱ्या शिक्षकांना भूगोल या विषयासबंधी सांगोपांग माहिती दिली जाते. या विषयाकडे शाळांतून फारच दुर्लक्ष होतं. पण या संघानं जे कार्य चालविलं आहे त्यामुळं भूगोल विषयाला महत्त्व येऊन, त्याबद्दल शिक्षकांत व मुलांत जास्त आवड व कुतुहल उत्पन्न झाल्यावाचून राहणार नाही. श्री. घाटे यांच्या प्रोत्साहनामुळंच हे कार्य सघातर्फे उत्तम रीतीनं पार पडत आहे. कारण इतिहास हा जसा त्यांचा जिव्हाळ्याचा विषय आहे तसा भूगोल हा विषयहि त्यांचा अतिशय आवडता आहे. आणि मला भीति वाटते की ते मुंबई सोडून गेल्यानंतर जरी हा संघ बंद पडणार नाही–कारण संघाचे कार्यकर्ते उत्साही लोक आहेत–तरी पण त्यांत पूर्वीचं चैतन्य आणि जोम राहणार नाही.

मुंबई–शिक्षक-संघाला सुद्धा श्री. घाटे यांनी सारखी मदत केली आहे. ते महत्त्वाच्या सर्व कार्यक्रमांना हजर असतात. इतकंच

नव्हे तर वेळोवेळीं चालकांना निरनिराळ्या कार्यांत त्यांनी सक्रिय सहानुभूति दाखविली आहे.

थोडक्यांत मला एवढंच श्री. घाट्यांबद्दल म्हणतां येईल कीं, मुंबई डिव्हिजनमधील शैक्षणिक क्षेत्रांतील प्रत्येक लहान मोठ्या कार्यांत त्यांनी आपल्या अमदानींत अंतःकरणपूर्वक, झीज सोसून, हातभार लावला आहे. शाळांची तपासणी हेंच आपलं कार्य अशी संकुचित दृष्टि न ठेवतां आणि आपली पूर्वाश्रमीची 'शिक्षक' ही भूमिका न विसरतां, जी कांही विधायक शैक्षणिक कामगिरी करतां येईल ती श्री. घाटे यांनी केली आहे व त्याबद्दल मुंबई–डिव्हिजन-शिक्षकवर्ग त्यांचा केव्हाहि ऋणी राहील.

श्री. घाटे यांजकडे वर वर पाहिलं असतां वाटत की ते गभीर वृत्तीचे गृहस्थ असावेत. पण जरा जास्त काळजीपूर्वक त्यांचं अवलोकन केलं तर ते विनोदप्रिय, मिष्कील, दिलदार आणि उदार अतःकरणाचे गृहस्थ आहेत असं पटल्यावाचून राहत नाही. माझा त्यांचा दाट परिचय नाही; पण जो कांही संबंध आलेला आहे त्यावरून मात्र मला असं वाटतं. कोणत्याहि गोष्टीची वा इसमाची विनोदपूर्ण बाजू त्यांना लवकर दिसते. बोलतांना सहज त्यांच्या तोंडून खोडसाळ टीका निघून जाते. थोड्या अंशी ते लहरी असावेत अशी माझी कल्पना आहे. पण कोणाचंहि नुकसान करायचे नाहीत, कुणालाहि उगाच त्रास द्यायचे नाहीत, कुणाच्याहि उगाच वाटेला जायचे नाहीत, असा त्यांच्या मनाचा कल असतो असा माझा कयास आहे.

'श्री. घाटे यांना माणसांची चांगली पारख आहे. त्यांच्या आयुष्यात आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीबद्दल त्यानी आपल्या मनांत

खूणगाठ बांधलेली असते. पण त्यांचा असा मात्र बाणा आहे कीं प्रत्यक्ष शत्रूवरहि उपकार करायचे. होतां होईल तों लोक-कल्याणासाठी झटायचं ही आपली भूमिका त्यांनी जवळ जवळ ठरवून टाकली आहे.' असं त्यांचे एक निकटचे स्नेही मला नुकतेच म्हणाले होते. त्यांच्या मुद्रेवरहि हे स्पष्ट दिसतं.

श्री. घाट्यांचे अनेक मित्र माझ्या परिचयाचे आहेत. ते मला नेहमी सांगत असतात की घाट्यांसारखा मित्र मिळणं कठीण. लहानमोठा हा भेद श्री. घाटे यांच्याजवळ नाही. सर्व मित्र त्यांना सारखे. सर्वांवर त्यांची सारखी भक्ति. सर्वांशी स्नेहसंबंध कायमचा.

श्री. घाटे, सौ. घाटे व त्यांची मुलं यांना दोन तीन वेळां मी एकत्र पाहिलं आहे. सौ. घाटे याचा प्रसन्न पण अधिकारी चेहरा, सार्वजनिक कार्यक्रमप्रसंगीं आत्मविश्वासपूर्ण आणि सोज्वळ वागणूक पाहून कोणालाहि त्यांच्याबद्दल आदर वाटेल. त्यांची मुलं सुद्धा इतकी खेळकर दिसतात की सौ. घाटे यांनी 'माता' आणि 'शिक्षिका' या नात्यानं त्यांची फारच चांगली जोपासना केली असावी असा तर्क केल्यास अयोग्य होणार नाही. सुविद्य पत्नीचा लाभ झाल्यामुळ श्री. घाटे यांना घरच्या जबाबदारीतून बरीचशी मोकळीक मिळत असावी. व त्यांच्या शैक्षणिक कार्यांत सुद्धा त्यांना सौ. वत्सलाबाईंची मदत मिळत असली पाहिजे.

श्री. घाट्यांच्या जीवनाकडे सर्व बाजूंनी दृष्टि टाकली तर ते एक सुदैवी आणि कर्तृत्ववान् गृहस्थ आहेत असंच म्हणावं लागेल. शिक्षणखात्यांत अतिशय महत्त्वाचा हुद्दा, सुविद्य, सुशील आणि कर्तृत्ववान् अशी पत्नी, आणि गोड मुलं; महाराष्ट्रीय,

गुजराथी, पारशी, मुसलमान अशा अनेक समाजांतील मित्र, वाङ्मयांत चांगलं स्थान, शिक्षण-शास्त्रज्ञांत वरचा दर्जा आणि लोकप्रियतेचा अपूर्व वर्षाव—म्हणूनच मीं म्हटलं कीं श्री. घाटे सुदैवी आहेत आणि कर्तृत्ववानहि आहेत. लोकोत्तर गुण असल्याशिवाय माणसाला लोकप्रियता मिळणं कठीण. श्री. घाटे यांनी जी लोकप्रियता मुंबई डिव्हिजनमध्ये मिळविली आहे तिला त्यांच्या आंगचे हिऱ्यामोत्यांसारखे गुणच कारण आहेत.

ता. १ जूनला श्री. घाटे गुजराथला जाणार. श्री. घाटे जितके मुंबई डिव्हिजनला प्रिय आहेत तितकेच ते गुजराथेतहि लोकप्रिय होतील. श्री. घाटे जितके महाराष्ट्रीयांशी समरस होतात तितकेच गुजराथी बंधूंशीहि समरस होऊं शकतात. याच कारण, ते जातीनं महाराष्ट्रीय असले तरी, गुजराथशी त्यांचा पूर्वीपासून निकट संबंध आला आहे, गुजराथी भाषा ते चांगल्या रीतीनं बोलूं शकतात व गुजराथी वाङ्मयांतील कांहीं लेखक त्यांचे जिवाभावाचे मित्र आहेत. मुंबईची त्यांची कारकीर्द यशस्वी झाली आहे, व गुजराथेतहि ते उत्तम रीतीनं यशस्वी होतील अशी माझी खात्री आहे.

शिक्षणक्षेत्रामध्ये अनुभवी आणि वयोवृद्ध अशा एका शिक्षण-शास्त्रज्ञांना मीं एवढ्यांतच प्रश्न केला, 'का हो, श्री. घाटे यांनी शिक्षणक्षेत्रांत जें यश मिळविलं आहे त्याचं इंगित काय?'

ते म्हणाले—मला वाटतं, श्री. घाटे हे मुळांत शिक्षक आहेत. मोठा अधिकार मिळाला म्हणून ते हुरळून गेलेले नाहीत. हातांत सत्ता आहे म्हणून ते सुलतानशाही करीत नाहीत. त्यांच्या लोक-प्रियतेचं इंगित हेंच कीं ते 'शिक्षक' ही आपली भूमिका

कधीहि विसरलेले नाहीत व विसरणार नाहीत. शिक्षणासंबंधी त्यांना अतिशय कळकळ आहे. आणि सरकारी नोकरी असून सुद्धा त्यांची वृत्ति एका निस्सीम समाजसेवकाची आहे.'

मला वाटतं, वरील शब्दांत श्री. घाटे यांच्या यशाचं मोठं मार्मिक पृथक्करण करण्यांत आलं आहे. हो, हें अगदी खरं आहे कीं, श्री. घाटे यांचा जन्म शिक्षणकार्यासाठीच झालेला आहे आणि त्या क्षेत्रांत ते बहुमोल, भरीव आणि दांडगी कामगिरी केल्याशिवाय कधीहि राहणार नाहीत.

१ मे १९४१, समीक्षक



श्री. माडखोलकरांचं रमणीय गृहजीवन

माझे स्नेही प्रो. विठ्ठलराव कुळकर्णी यांची चिठी घेऊन प्रथमतः मी श्री. माडखोलकरांच्या घरी उतरण्यासाठी गेलों. त्या वेळीं चिटणीसपुऱ्यात चाळीवजा घरांत चार खोल्यांच्या ब्लॉकमध्ये ते राहात असत. मी त्याच्या घरी पोहोचलो तेव्हा श्री. माडखोलकर कामावर गेले होते. सौ. शांताबाई माडखोलकर घरी होत्या. त्यांनीच मला उतरवून घेतलं व माझी व्यवस्था लावून दिली. दुपारी १२ वाजता श्री. माडखोलकर 'महाराष्ट्र' कचेरीतून जेवणासाठी आले तेव्हा आमची पहिली भेट झाली. औपचारिक प्रश्नावली दोन्ही बाजूनं पुरी झाल्यावर त्यांनी माझ्याशी निरनिराळ्या विषयांवर किती तरी बातचीत केली. मोठ्या कौशल्यानं माझा पेशा, नागपूरला येण्याचा माझा उद्देश वगैरे इत्थंभूत माहिती काढून घेतली; व मी कशा रीतीनं माझ्या कार्यास प्रारंभ करावा, शिक्षणक्षेत्रांतील वऱ्हाड-मध्यप्रांताकडचा रागरंग, नागपूर हायस्कूल बोर्ड व विश्वविद्यालयांतील राजकारण यांसंबंधी मला साद्यंत माहिती दिली. 'माझ्याकडून सर्व प्रकारची मदत तुम्हांला मिळेल' म्हणून त्यांनी मला अश्वासनाहि

दिलं व ते शब्दशः खरं केलं. मी नागपूरला गेलों तेव्हा अनोळखी गृहस्थ या नात्यानं श्री. माडखोलकरांकडे गेलों. पण प्रथमपासून त्यांनी इतकं जिव्हाळ्यानं मला वागविलं व इतकी मला मदत केली कीं त्यामुळं आमची चांगलीच गट्टी जमली, व ती दिवसे-दिवस सारखी वृद्धिंगत होत आहे.

आमची पहिली भेट चाळीवजा घरांत झाली. दुसऱ्या खेपेस श्री. माडखोलकरांनी घर बदललं होतं. ते नव्या शुक्रवारींत 'गणेश-भवन' या प्रशस्त इमारतींत राहायला आले होते.ही दुमजली इमारत टुमदार होती. खालच्या बाजूस जुन्या पद्धतीची बैठक, जेवणघर, देवघर, स्वयंपाकघर, आघोळघर आणि मागल्या बाजूस एक प्रशस्त सामानघर होत; व दिवाणखाना, श्री. माडखोलकरांची खोली, मुलांची व सौ. शांताबाईची खोली, त्या पलीकडे गच्ची व गच्चीला लागून पाहुण्यांची खोली होती.

श्री. माडखोलकर मला या 'पाहुण्यां'च्या खोलीकडे घेऊन आले व हसत हसत म्हणाले, 'कवि यशवंत नुकतेच या खोलींत सहकुटुंब राहून गेले आहेत. तुम्ही माझे दुसरे मित्र या खोलींत उतरणारे.' मी नुसता हसलो. माझ्या मनाला मात्र सहज विचार चाटून गेला—श्री. माडखोलकर चाळीवजा घरांतून प्रशस्त भवनांत आले आहेत; पुढल्या खेपेस त्यांच्या मालकीच्या घरांत उतरण्याचा मोका यायचा.

आणि खरोखरीच त्यानंतर मी पुनश्च नागपूरला गेलों आणि मॉडेल मिल्स रोडवर, शुक्रवार तलावाजवळ, श्री. माडखोलकरांच्या मालकीचं बंगलीवजा घर मला पहायला मिळालं. भाडोत्री घरांत राहाणारे श्री. माडखोलकर 'घरवाले' बनलेले दिसले. जसे

वाङ्मयांत आस्ते आस्ते मानमान्यता मिळवून आज ते एक प्रभावी लेखक गणले जात आहेत तसेच त्यांनी आपल्या आयुष्यांतील आर्थिक उर्जितावस्थेचे टप्पे पायरी पायरीने गाठले आहेत.

लहानपणीं ते गर्भश्रीमंतींत लोळले. तरुण वयांत उपजीविकेसाठी त्यांची धडपड सुरू झाली. नागपूरस्थ झाल्यावर 'महाराष्ट्रा' चे सहसंपादक म्हणून त्यानी प्रतिष्ठा मिळाविण्यास प्रारंभ केला. याच काळांत ते एक खंदे लेखक म्हणून पुढे आले व त्यांच्या वाङ्मयीन यशाबरोबरच त्यांच्या आर्थिक उत्कर्षास प्रारंभ झाला. श्री. माडखोलकरांच्या भरभराटीच्या काळास या त्यांच्या मालकीच्या घरानं सुरवात झाली आहे. त्यांचं जीवन वाङ्मयीन असून सुद्धा व्यवहार ते विसरलेले नाहींत; आणि सरस्वतीच्या गळ्यांतले ताईत बनून सुद्धा लक्ष्मीचा त्यांच्यावर वरदहस्त आहे.

लेखक आणि दारिद्र्य यांचं सख्य जास्त. पण श्री. माडखोलकरांनी लेखनबहाद्दरीनं जसा वाङ्मयीन जगांत उच्च दर्जा मिळविला आहे, तसाच नागपुरांत स्वतःचं घर बांधून 'सुसंपन्न रहिवाशी' अशी संज्ञा आपणास प्राप्त करून घेतली आहे.

श्री. माडखोलकर हे घरजावई आहेत. स्वतःच्या घरचे एकटेच असल्यामुळं लग्न झाल्यानंतर ते श्वशुरगृहीं राहूं लागले. नव्याजुन्याचा सुंदर मिलाफ त्यांच्या घरीं दिसून येतो. खाली सारं बाळबोध वळण तर वर सगळा आधुनिक प्रकार. शेतावर गेलेले नसले तर त्यांचे श्वशुर व सासूबाई, सौ. शांताबाईंच्या आत्याबाई, चंद्रशेखर व मीनाक्षी आणि सौ. शांताबाई खाली वावरत असतांना दिसतील, तर श्री. माडखोलकरांचा सारा वावर वर.

जेवणापुरते ते खाली उतरतात. खाली सकष्टी, पोळा, महालक्ष्म्या वगैरे धर्मकृत्य अखंड चालू असायची तर वर त्याची माहितीहि नसायची. श्री. माडखोलकर या धर्मकृत्यास हातभार लावतात तो फक्त सुग्रास अन्नावर ताव मारण्याचा. ते अधार्मिक नाहीत, पण धर्मकृत्यापासून मात्र पूर्ण अलिप्त असतात नवल वाटत ते हेच की एकाच घरांत हे 'सनातनी' आणि 'आधुनिक' प्रकार चालतात तरी कसे? याला कारण सौ. शाताबाई आहेत. खालच्या 'जुन्या' कारभारात त्या जुन्या आहेत तर वर त्या शंभर टक्के नवमतवादी म्हणून वागतात. सोवळ नेसून ब्राह्मणांना वाढणाऱ्या या सनातनी बाई वर आल्या की स्त्री–पुरुषाच्या संमिश्र समाजात बसून नाना विषयांवर मनमुराद गप्पा मारतील, आपली प्रागतिक मतं निर्भयपणे तुम्हासमोर माडतील आणि प्रसंगी आपल्या पुरोगामी विचारांनी तुम्हाला आश्चर्यचकित करून सोडतील.

श्री. माडखोलकरांच्या या आधुनिक–सनातनी वातावरणात छद्मीपणाचा मात्र लवलेश नाही. सारा खुला कारभार. खालच्या सनातनी कारभारांत वरची मंडळी मन घालायची नाही, वरच्या आधुनिक वातावरणांत खालची मडळी फिरकायची नाही.

सौ. शाताबाई बाळबोध वळणांतल्या असल्या तरी श्री. माडखोलकरांच्या सहवासामुळं नवमतवादी बनल्या आहेत. माडखोलकरांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामुळं त्यांच्यांत हे स्थित्यंतर होणं साहजिकच आहे; पण माडखोलकरांना इतकं श्रेय दिलं पाहिजे कीं सौ. शांताबाईंचं स्वतंत्र व्यक्तित्व त्यांनी बिलकूल लोपूं दिलेलं नाही. उलट त्यांनी त्यांच्या व्यक्तित्वाचं काळजी-पूर्वक संगोपन केलं आहे. स्वयंपाकघराच्या पलिकडे जग नाही, ही

संकुचितता श्री. माडखोलकरांच्या घरी नाही. स्त्रीविकासास योग्य अशी स्वतंत्रता व समता त्यानी सौ. शांताबाईस बहाल केली आहे. केव्हा केव्हा श्री. माडखोलकर व सौ. शांताबाई यांच्या विचारांत विसंवादी सूर तुम्हाला ऐकूं येतील. पण त्यामुळं त्यांच्या सुखी संसारात दुःखाची सावली मात्र कधीहि पडलेली नाही.

श्री. माडखोलकर स्वतः मॅट्रिकपलिकडे शिकलेले नाहीत. पण सौ. शांताबाई बी. ए. झाल्या पाहिजेत हा त्यांचा कटाक्ष. अजूनहि 'बाईसाहेबानी बी. ए. झाल पाहिजे' असं सारख ते घोकीत असतात. विश्वविद्यालयीन शिक्षण त्यांना स्वतःला घेतां आल नाही तर पत्नीला त्यांनी ते दिल आहे, आग्रहानं घ्यायला लावल आहे. तेवढ्याच आग्रहानं ते बाईसाहेबाना वाद्य वाजवायला उत्तेजन देतात, बॅड्मिंटन खेळायला प्रोत्साहन देतात, बोटींग शिकवितात, भारतीय महिला परिषदेला, प्रांतिक महिला परिषदेला पाठवितात, अनेक सामाजिक चळवळीत भाग घ्यायला लावतात; हेतु हा कीं त्यांच्याहि हातून कांही तरी विधायक कामगिरी व्हावी; सौ. शांताबाईंचंहि एक स्वतंत्र क्षेत्र असावं नि त्या क्षेत्रांत काम करून त्यांनी नांव कमवाव.

आज सौ. शांताबाई एका मुलीच्या इंग्रजी शाळेच्या मुख्याध्यापिका आहेत. त्यांची बुद्धि तीव्र आणि ग्राहक आहे. त्या शांत, सुस्वभावी, अंतर्मुख व थोड्याशा हट्टी आहेत. सगळ्यांशीच त्या मोकळेपणानं बोलतील की नाही हें सांगणं कठीण. पण आवडीच्या माणसांशी मात्र त्या मोकळेपणीं बोलतात. शिक्षणाची त्यांना फार आवड आहे. स्वतंत्र कार्य करण्याची फार हौस आहे. त्या खूप वाचतात, खूप श्रवण करतात. श्री. माडखोलकरांच्या लिखाणावर त्या मार्मिक टीका करतात. श्री. माडखोलकरांनी लिहिलेला शब्द न्

शब्द त्यांनी वाचलेला आहे, आणि जिथं जिथं त्यांची विचारसरणी, कल्पना अगर विशिष्ट प्रसंग सौ. शांताबाईना पसंत पडलेला नाही तिथं तिथं त्यांनी श्री. माडखोलकरांना तसा इषारा दिला आहे. श्री. माडखोलकरांचे व्यवहार योग्य वा अयोग्य याच त्यांना पूर्ण आकलन असतं. त्यांचे कोठले मित्र सच्चे व कोठले भोदू याची त्यांनी अगोदरच खूणगांठ बांधलेली असते. आणि त्यांचे तर्क व भाकित हरहमेश खरी ठरतात. श्री. माडखोलकरानी आपला बंगला, 'शाता-निवास' हे नांव देऊन, सौ. शातावाईच्या नांवावर चढविला आहे, याचं कारण हेच कीं आपल्या पत्नीच्या बहुमोल मदतीचं कांही तरी सदैव दृष्टीसमोर असणारं प्रतीक असाव.

जी आस्था श्री. माडखोलकर 'बाईसाहेबां'च्या स्वतंत्र भवितव्याबद्दल दाखवितात तीपेक्षा कांकणभर जास्त काळजी ते आपल्या मुलांच्या शिक्षणाबद्दल घेत आहेत. श्री माडखोलकरांचे लहानपणी अति लाड झाले. या प्रेमामुळ ते पगु व परावलंबी बनले आहेत. त्याच्यातील हे व इतर दोष आपल्या मुलांत उतरू नयेत म्हणून जबाबदार पालक या नात्यान ते मुलांना अतिशय जपतात. या बाबतीत सौ. शांताबाई सुद्धा आपली जबाबदारी अतिशय कसोशीनं पार पाडतात. नागपूरच्या माझ्या दर सालच्या वारीत गांठी-भेटी झाल्या कीं पुष्कळ वेळां आम्ही 'संसारी' गोष्टी बोलतो. त्या वेळीं ते एकदा तरी हटकून म्हणतीलच—'उमाकांत, आमचा बबड्या (चंद्रशेखर) आणि मीनाबाई (मीनाक्षी) यांना उत्तम शिक्षण देण्याची तीव्र इच्छा मला आहे. अहो, आपण जे इतके धडपडतों, झगडतों, पैसे मिळविण्यासाठी जीवाची आटापीट करतो, त्याचा सदुपयोग मुलांना सुशिक्षण देण्यासाठी करायचा नाही तर मग या खटाटोपाचा उपयोग काय ?'

चि. चंद्रशेखर व मीनाक्षी नागपूरच्या अत्युत्तम शाळेत जातात. यामुळं श्री. माडखोलकरांना फार खर्च पडतो, पण तो ते आनंदानं सोसतात. मुलांचे सगळे योग्य लाड ते राजीखुषीन पुरवितात. त्याच्या बुद्धीच योग्य विकसन व्हावं म्हणून पुस्तकी विद्या शाळेत चालू असतां त्याना व्यवहारी ज्ञान ते भरपूर देत असतात. गांव-परगांवची सुंदर स्थळ दाखविणं, सर्कसला नेणं, त्याच्या कुतुहलपूर्ण प्रश्नांस समर्पक उत्तरं देणं, खेळ खेळण्यास उत्तेजन दण, गाण-बजावणं शिकविणं, सर्वसाधारण विषयाची मनोरजक माहिती देणं, चागल्या सवयी लावण, अशा अनेक गोष्टी ते व सौ. शांताबाई आपल्या चिरजीव-चिरजीवीसाठी करीत असतात. त्या दोघानीहि घेतलेल्या काळजीमुळं बाळ चद्रशेखर मोठा बहुश्रुत व मीनाक्षी मोठी चुणचुणीत बनली आहेत. श्री. माडखोलकराचं दोघांवरहि अमर्याद प्रेम. मीनाताईला ते दिवसांतून कितीक वेळां कुरवाळतात, पापे घेतात, तिच्यासाठी ससा बाळगतात, त्याचं कौतुक करतात. चिडतातही ते मुलांवर त्यानी हुल्लड केली म्हणजे. हाकलून लावतात त्याना खाली. पण ही चिडाचिड ते लगेच विसरतात, आणि पुन्हा मुलांशी समरस होतात. आत्याबाई मुलांना सांभाळतात, आजोबा व आजी नातवंडाचं कोडकौतुक करतात, सौ. शांताबाई त्यांची देखभाल ठेवतात; पण श्री. माडखोलकर अहोरात्र त्यांचा बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकास योग्य पद्धतीनं होत आहे की नाही याकडे डोळ्यात तेल घालून पाहात असतात. वाङ्मयीन जीवन म्हणजे अविश्रांत श्रम; पण आपली पालकाची भूमिका ते कधीहि विसरत नाहीत.

चार वर्षांपूर्वीचा प्रसंग. श्री. माडखोलकरांच्या घरीं श्री. डांगे, निबकर, कर्णिक आणि मी एकाच वेळीं उतरलों होतों. तत्पूर्वी

सौ. शांताबाई कशाळकर तिथं येऊन गेल्या होत्या. कवि यशवंत व त्यांच्या पत्नी यांनीहि कांही दिवस त्याचा पाहुणचार घेतला होता. तेहि जोडपं निघून गेलं होत. आम्हां चौघाचाहि दृष्टिकोन निरनिराळा. डागे, निंबकर व कर्णिक यांच्यातहि तीव्र मतभेद. पण तरीहि श्री. माडखोलकर या सर्वांच आदरातिथ्य इतक्या प्रेमळपणे करीत होते की आम्हांपैकी एकालाहि असं वाटण शक्य नव्हत की ते अमुक एका व्यक्तीबद्दल जास्त तत्पर आहेत. सर्वांशी सारखाच मोकळेपणा सर्वांना सारखाच आदरसत्कार.

मी त्यांना एकदा विचारलहि, 'का हो, इतक्या निरानिराळ्या धंद्यांतील लोकांना घरी उतरवून घेऊन त्याच्याशी तुम्ही समरस तरी होऊं कसे शकतां? तुमच्या मागे कामाचा लकडा असूनसुद्धा ही पाहुण्यांची ब्याद सारखी तुमच्या मागे कां लावून घेतां?'

'मला सर्व जातीचे व निरनिराळ्या धंद्यांतले मित्र असावेत म्हणजे माझ्या एकागी जीवनाला पूर्णता येईल असं मला सारखं वाटतं,' असं त्या वेळी मला श्री. माडखोलकरांनी गंभीरपणे उत्तर दिल होतं.

श्री. माडखोलकरांच्या घरी सदा न् कदा पाहुणे हे असायचेच. घरी उतरायला नसले तरी चहाला, नाही तर जेवायला, रोज नवीन लोक हमखास येतात. साहित्यिक, समाजसत्तावादी, व्यापारी, राजकारणी, धार्मिक, नास्तिक, समाजसुधारक, हिंदुसभावाले, कॉंग्रेसवाले—अठरापगड लोक तुम्हांला त्यांच्याकडे उतरायला अथवा जेवायला आलेले सापडतील. तुम्ही साहजिक म्हणाल कीं, वर्तमानपत्राच्या धकाधकीच्या धंद्यांत पडलेल्या, लेखनात सदैव मग्न असलेल्या या गृहस्थास पाहुण्यांच्या व्यवस्थेसाठी वेळ तरी कसा मिळतो? पण गम्मत ही आहे कीं आपलं एक

मिनिटहि फुकट न दवडता ते पाहुण्यांच्या सुखसोयीकडे बारकाईनं पाहतात, त्याना शक्य होईल तेव्हा खूप गप्पा मारतात आणि आपल्या आग्रही आतिथ्यानं अतिथींना जर्जर करतात.

बिनडौलाची राहणी, सुग्रास अन्न, काव्यशास्त्रविनोद आणि मोकळ वातावरण, हें श्री. माडखोलकरांच्या आतिथ्याचं वैशिष्टय होय. ते सकाळी ५॥–६ ला उठतात व तुम्हांलाहि प्रेमळपणे हाक मारून उठवितात. सकाळी लवकर न उठणाऱ्या माझ्यासारख्या माणसास ही हाक बऱ्याच वेळां जाचक झाली आहे. तरी पण श्री. माडखोलकराच्या गोड व खुसखुशीत संवादामुळं आणि गरम गरम चहामुळं माझी झोप सव्याज भरून निघाली आहे. घरात असतां त्याचा कांहीहि उद्योग चालू असो, ते तुमच्याशी नाना विषयावर पुष्कळ गप्पा मारतील. जेवतांना, दूरवर फिरतांना, रात्रौ स्वच्छ चांदण्यांत शुक्रवार तलावाच्या काठी, ते आपल्या रसाळ गप्पांनी तुम्हांला रिझवतील. श्री. माडखोलकराच्या सवादात बुद्धीची चमक, त्या त्या विषयाची प्रगल्भ माहिती, अनेक गौप्याचा स्फोट, विनोद, उपरोध आणि अतिशयोक्ति असते त्यांच्या गप्पाचा ओघ सुरू झाला म्हणजे तुम्ही अगदी रंगून जाल. श्री. माडखोलकरांना गप्पा मारण्यास mood लागत नाही. गप्पांसाठी ते केव्हाहि ताजेतवाने असतात.

श्री. माडखोलकर जसे स्वतः खूप बोलतात, तसे तुम्हांलाहि बोलायला लावतात. ब्लॉटींग पेपर अथवा स्पंज जशी शाई व पाणी शोषून घेतो तद्वत् ते तुम्हांला शोषून घेतात. तुमचीं सगळीं गुह्यं काढून घेतात. तुमच्या हृदयाचा ठाव घेतात. यांत त्यांचा वाईट हेतु नसतो. केवळ आपल्याला मनुष्यस्वभावाचं योग्य दर्शन, अभ्यसन आणि आकलन व्हावं म्हणूनच ते तुमच्या

पोटांत शिरतात. त्यांच्या या अभ्यासाचे त्यांच्या लेखनांत कुठं तरी ठसे उमटत असतील, नाही असं नाही; पण नक्की कुठ तुमचा उपयोग झाला हे मात्र कळणं कठीण.

कितीहि पाहुणे घरी असले तरी श्री. माडखोलकर आपला आखीव कार्यक्रम सोडीत नाहीत. त्यांच वाचन, मनन, लेखन, व्यायाम, आसनं–सर्व काही बिनविरोध चालू असत. कार्यक्रमात फेर एवढाच की तुमच्या संगतीत खूप फेरफटका करतील व रात्रौ तासन् तास शुक्रवार तलावावर बसून हितगुज करतील. केव्हा केव्हा पहाटेपर्यंत सुद्धा ते माझ्याशी बोलत बसले आहेत. ही जाग्रण त्याना सहन कशी होतात याचंच मला नवल वाटतं. रात्रौ दोन तीन वाजता झोपलेले श्री माडखोलकर पुनश्च सकाळी सहा वाजतां गप्पांची फेर उडविण्यासाठीं ताजेतवाने असतातच.

मित्रमडळीशी गुजगोष्टी आणि पाहुण्यांशी सवाद हे श्री. माडखोलकराच्या आयुष्यातील सुखाचे क्षण आहेत. बाकी त्याचं आयुष्य म्हणजे धकाधकीचा मामला.

एकदा लाहोरच्या मुक्कामांत एल्फिन्स्टन हॉटेलमध्ये एका फ्रेंच बाईचा व माझा परिचय झाला. ती वेळ असला कीं गप्पा मारण्यासाठी माझ्या खोलीत येऊन बसे. एके दिवशीं माझा आल्बम तिच्या हाती लागला. फोटो चाळतां चाळतां तिन चेहरेपट्टीवरून एकेकाचं स्वभावचित्र सांगायला सुरवात केली. वेळ मजेत जावा म्हणून शक्कल काढली होती तिनं. चुरचुरीत वर्णन करायची एकेकाच.

श्री. माडखोलकरांचा फोटो पाहिल्यावर ती म्हणाली–' सुंदर चेहरा आहे हा. चित्रकार, गवई आणि तत्त्वज्ञानी यांचा त्रिवेणी संगम ह्या चेहऱ्यांत दिसतो. या गृहस्थानं केसांच्या बाबतींत

हलगर्जीपणा दाखविला असता, हवे तसे त्यांना वाढू दिले असते तर यांचे काव्यमय भव्य डोळे आहेत त्यापेक्षा जास्त उठावदार होऊन शेले, बर्न्स, स्टीवनसन् सारखे ते दिसले असते–म्हणजे कवीचा चेहरा झाला असता त्याचा. त्यांनी केसांना मागे वळण दिलं असतं, थोडा कुरळेपणा आणला असता तर एखाद्या आधुनिक ऑपेराचे Music Director ते शोभले असते; पण आजच्या त्याच्या क्लोज क्रॉपमुळं ते एक तत्त्वज्ञानी वाटतात मला. तत्त्वज्ञानी म्हणजे गूढ तत्त्व शोधून काढणारे, असंच काही नव्हे. कोणत्याहि प्रकारची त्यांची कलाकृति असली तरी त्यात तात्त्विक विचार हा असणारच. त्यांची कादंबरी असली तरी तीत कांही तरी विशिष्ट तत्त्वाचा पुरस्कार त्यानी केलेला असायचा. पण मला हे सांगा–खरोखरी ते कोण आहेत ? मोलमजुरीवाले की मालगुजार ? Mechanic की Modernist ? '

मी म्हटल, ' ते Modernist आहेतच, त्याबद्दल शका नाही. त्यांचा खरा पेशा मात्र वर्तमानपत्रकाराचा. चांगले कादंबरीकार आहेत मराठीतले ते.'

गम्मत म्हणून ती बाई म्हणाली होती कीं श्री. माडखोलकरांच्या चेहरेपट्टीत' Artist, Musician and Philospher ' असा त्रिवेणीसंगम सापडतो. वास्तविक तेच श्री. माडखोलकरांच वर्णन करता येईल. त्याच्या चेहऱ्यांत सारा त्यांचा मोठेपणा दिसून येतो. त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं की त्यांच्यांत एक प्रकारचा निराळेपणा दिसतो. 'असामान्य व्यक्ति' म्हणून कोणीहि त्यांना सहज म्हणेल त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिल्यावर. केस नीटनेटके विचरलेले, विस्तृत भालप्रदेश, टप्पोरे काव्यमय डोळे, सदा गंभीर वृत्ति, रेखीव टोकदार नाक, वळणदार गाल आणि महत्त्वाकांक्षा

सुचविणारे ओठ——सूक्ष्म अवलोकन केल्यास साधारणत. अशा प्रकारच श्री. माडखोलकरांच्या चेहेरेपट्टीच वर्णन करतां येईल. बाकी त्यांच्या शरीराकडे पाहिल्यावर, एक बेडौल साधा सुधा माणूस, असच म्हणाव लागेल. पोषाखाच्या बाबतीत ते अतिशय निष्काळजी आहेत. औपचारिक वर्तनात ते अतिशय ढिले व गांगरून जाणारे आहेत. त्याच आधुनिकत्व त्यांच्याकडे पाहून ठरवायच असेल तर मात्र बऱ्याच जणांची निराशा होईल त्यांच्या कादबरीत जी कलात्मकता दिसते, त्यांच्या गद्यांत केव्हा केव्हा काव्याचे जे पडसाद ऐकू येतात आणि मानव जातीच्या करामतीच सूक्ष्म अवलोकन करून जे जे सिद्धान्त ते आपल्या कादंबरीत प्रच्छन्न रीतीन गुफत असतात त्या सगळ्यांचं सारसर्वस्व त्यांच्या चेहऱ्यांत भरलेलं दिसतं, इतका तो प्रभावी चेहरा आहे. चेहरा झाका, श्री. माडखोलकर एक गांवढळ, बेगरूळ माणूस वाटतील.

यत्रासारखं त्यांच सार आखीव काम आहे. एकदा कधी तरी त्यानी आपल्या आयुष्याचा आराखडा करून ठेवला आहे. त्याबरहुकूम सर्व कार्यक्रम त्यानी यशस्वी रीतीनं पार पाडला आहे. ‘अमुक वेळेला मी अमुक अमुक कादबरी लिहिणार’ म्हणून ते मला सांगतात, आणि बरोबर सांगितल्या वेळी ते ती पुरी करतात. हा जो त्यांच्यामध्ये यांत्रिक आखीवपणा आला आहे त्याचं कारण त्यांची academic वृत्ति आणि महत्त्वाकांक्षा. त्यांच्या ह्या वृत्तीमुळं त्यांच्या वाचनांत, अवलोकनांत व मानवी स्वभावाच्या सखोल अभ्यासांत कधीहि खळ पडत नाही. त्यांची महत्त्वाकांक्षा कीर्तिशिखर गाठण्यासाठी त्यांना अविश्रांत श्रम घ्यायला लावते.

कोठल्याहि गोष्टीकडे ते अभ्यासू वृत्तीन पहात असतात. दारुड्यांच्या अड्डयांत ते जाऊन बसतील; Dance-halls मध्ये ते रात्रीच्या रात्री घालवतील; ब्रॅडन, माऊट, एम्पायर, या नागपूरच्या प्रमुख हॉटेलांत इंग्रजी पद्धतीचा खाना घेतील; बदफैली लोकांच्या संगतींत वेळ घालवतील; या नाही त्या कामासाठी प्रवास करून निरनिराळी स्थळ पाहून घेतील. हेतु हा की या सर्वांचा आपल्या कादंबऱ्यात उपयोग करता यावा. त्यांच्या स्वभावाची अशी काही विशेष ठेवण आहे की ते व्यसनाधीन होऊच शकत नाहीत. कोठल्याहि वस्तूची त्यांना आसक्ति वाटत नाही. त्यामुळ मी त्याना विनोदानं नेहमी म्हणतो, 'तुम्ही एखाद्या विषयात रगण कठीण. दारू कशी पितात याची माहिती तुम्हाला होईल, पण तुम्ही त्यात दर्दी बनणार नाही. नृत्याच वर्णन तुम्ही कराल पण तुम्ही स्वत: नाचू शकत नाही. तुमची भूमिका म्हणजे सीमेवर बसणाऱ्या बघ्याची, प्रत्यक्ष भाग घेणाऱ्या रंगेलरावाची नव्हे.'

श्री. माडखोलकराच्या मनाची ठेवण त्यांना आधुनिकत्वाकडे ओढीत असली तरी त्यांचा पिंड एकदरीत सनातनीच. विचारांनी जरी ते नव वाटले तरी आचारानी ते जुनेच आहेत. सामाजिक नवसंकेतांनी ते बुजून जाणार नाहीत, पण नवसंकेतांचे प्रणेते मात्र ते होणार नाहीत. ज्या संस्कृतीत ते लहानपणी वाढले त्या संस्कृतीचा हा परिणाम असेल. त्यांची बौद्धिक उत्क्रांति जितक्या झपाट्यानं झाली आहे तितका त्यांचा इतर रीतीनं विकास झालेला नाही. त्यांना पत्ते खेळतां येत नाहीत, टेनिसची माहिती नाही, सायकल चालवितां येत नाही, आधुनिक थाटाचा पोषाख करतां येत नाही, गाणं-बजावण्याचा नाद नाही—एकूण काय कीं, त्याना hobbies अशा कांही नाहीतच. आधुनिक माणसाला

अवगत असणाऱ्या कला त्यांच्या गावच्या नाहीत. दूरवर फिरायला जाण आणि खूप बोलणं याच काय त्या त्यांच्या मोठ्या hobbies. स्वादिष्ट पदार्थांवरहि त्यांची फार भक्ति आहे.

मैत्रीला ते फार उत्तम. पण त्यांच्या बाबतींत मित्रापेक्षा शत्रूच जास्त. योग्य समज असण्याऐवजीं गैरसमज जास्त. म्हणूनच वेळी अवेळी त्याच्यावर धूळफेक झाली आहे. टीकेच्या बॉब-गोळ्यांनी त्यांना जर्जर करून सोडलं आहे. त्यांच्याविरुद्ध वावटळी उठल्या अशा एक दोन प्रसगी मी त्यांच्या वागणुकीकडे विशेष कटाक्षान पाहिलं आहे. ते मला शात दिसले. या वावटळी आल्या आणि गेल्या. त्यांना प्रत्येक वेळी आपल्या लेखणीचं पाणी दाखवावं लागल आणि ती एखाद्या तरवारीप्रमाण त्या त्या वेळीं चमकली आहे. हे जें त्यांनी तेज दाखविलं आहे याच कारण म्हणजे त्यांचा युद्धप्रिय स्वभाव. एखाद वाङ्मयीन द्वंद्वाचं आव्हान ते सहजगत्या स्वीकारतात; निकरान हल्लयांवर प्रतिहल्ले चढवितात. प्रसंगी वार देतात–घेतात. पण युद्ध संपल की ते शत्रुत्व विसरून मित्रत्व पत्करायला आनंदानं तयार असतात. त्यांचे कित्येक पूर्वकालीन शत्रु घनिष्ट मित्र बनले आहेत आणि नाक मुरडणारे निंदक स्तुतिपाठक बनले आहेत.

मानवजात, मानवधर्म, मानवी राजकारण, मानवी उत्क्रांति हे त्यांचे आवडीचे विषय, अस मला तरी वाटतं. ते उथळ पुष्कळ बोलत असले तरी त्यांच्या गंभीर विचारांचा केंव्हा केंव्हा सुगावा लागल्याशिवाय राहात नाही ते कोठलीहि कृति करीत असतां विचारतंद्रीत आहेतसे वाटतात. आणि कित्येक वेळां आपल्या विचारतंद्रीत एक सेकंदभर कां होईना, ते आसपासच्या जगाला विसरतात. ह्या विचार–चैतन्यामुळंच त्यांच्या लेखनांत एक प्रकारचं

गांभीर्य सापडतं, तेजस्वीपणा असतो, उदात्तता असते. ते मोठे नसले तरी लहान मात्र खास नाहीत; आणि जागतिक किंवा भारतीय संदेश जरी ते देऊ शकले नाहीत तरी महाराष्ट्रांत त्यांचं वाङ्मय अमर राहील यांत शंका नाही.

मला त्यांच्यात दोन दोष दिसतात–अतिशयोक्ति आणि एकांगी विचार. पुष्कळदा त्यांच्या बोलण्यांत भडकपणा फार वाटतो. पण त्यांचं कारण बहुधा त्यांची कल्पनाशक्ति असावी, असं वाटतं. जी गोष्ट साधारण माणसाला समजायला थोडा वेळ लागतो तीच याना समजली की यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना मिळते. कल्पनाशक्तीनं तयार केलेल्या सर्व वातावरणावर, ते खरंच आहे असं समजून, त्यांचा विश्वास बसतो. आणि मग ते सत्य म्हणूनच ते सगळ्याना कथन करतात. म्हणजे खरोखर पाहता हा दोष त्यांचा नसून त्यांच्या कल्पनाशक्तीचा आहे. प्रभावी कल्पनाशक्तीमुळं ज्या गोष्टी मंद बुद्धीच्या माणसाला आकलन होण्यास कठीण त्या गोष्टीचं अथपासून इतिपर्यंत सगळं चित्र यांच्या डोळ्यांसमोर उभं राहात. ते प्रामाणिकपणे या काल्पनिक चित्रावर विश्वास ठेवून त्याचं मग भडक वर्णन करतात.

मी त्यांच्यात एकांगीपणा आहे असंहि म्हटलं आहे. तो येण्याचं कारण त्यांचं शिक्षण विवक्षित पद्धतीनं झालं नाही. पायरी पायरीनं ज्या माणसाच्या बुद्धीचा विकास झालेला असतो, पद्धतशीर ज्याचं शिक्षण झालेलं असतं, त्याच्यामध्ये एक प्रकारचा समतोलपणा आणि तुलनात्मक अभ्यास करण्याची सवय दिसून येते. श्री. माडखोलकरांचा बुद्धि–विकास स्वतंत्ररीत्या स्वयंप्रेरणेनं घडून आलेला आहे. विश्वविद्यालयीन शिक्षण त्यांच्या वाट्याला आलेलं नाही. त्यामुळं त्यांच्यांत मला तरी समतोलपणाचा व तुलनात्मक

पद्धतीनं अभ्यास करण्याच्या सवयीचा अभाव वाटतो. कांही विशिष्ट विषयावर त्याचे जे आग्रही विचार केव्हा केव्हा दिसून येतात त्याचाहि हेच कारण असावं काय ?

मला स्वतःला श्री. माडखोलकर प्रिय आहेत ते त्याच्या संवाद-कुशलतेमुळं. ते जर कादबरीकार झाले नसते तर एक उत्तम सवाद–पटु झाले असते. त्याच्या सवादांत तेजस्विता, गांभीर्य, विनोद, उपहास, उथळपणा, विविधता, माहिती–काय वाटेल ते सापडेल म्हणूनच एका मित्रानं त्यांच्याबद्दल काढलेले उद्गार मला समर्पक वाटतात–'Everything about him is commonplace except his face and talk.' श्री. माडखोलकराची आणि तुमची ओळख होऊ द्या, तुम्हीहि तसच म्हणाल

फेब्रुवारी १९४१, धनुर्धारी



गफारबाबा—सरहद्द गांधी : १२

लाहोर स्टेशनवर मी अगदी जिकिरीला आलो. पेशावरची गाडी ९ नम्बरच्या प्लाटफॉर्मवर येणार म्हणून तिथं माझं अवाढव्य सामान हमालानं नेऊन उतरविलं. पांच दहा मिनिटं प्लाटफॉर्मवर फिरून पंजाबी सौंदर्यलतिकांकडे पाहात मी माझ्या डोळ्यांचं पारण फेडतो न फेडतो तोंच गाडी ४० मिनिटं उशिरा येणार म्हणून समजलं. लवकरची गाडी म्हणून सध्याकाळी न जेवतां मी स्टेशनवर आलों होतों. उगाच उपासमार! ही बातमी आगाऊ समजली असती तर स्वादिष्ट पंजाबी अन्नावर चागला हात मारून तरी निघालो असतो. चाळीसच मिनिटं एक्स्प्रेसची जास्त वाट पाहावी लागणार म्हणून मी मनाचं समाधान करतों—कारण त्या दिवशी मुंबईच्या वादळामुळं सकाळीं येणारी फ्रांटियर मेल संध्याकाळी ७ ला आली—तोंच हमालानं गजर केला की गाडी लवकर येत आहे, पण ती ८ नंबरच्या प्लाटफॉर्मला लागेल. नको जीव झाला अगदी. पुन्हा सगळं सामान घेऊन आम्ही एकदाचे ८ नंबरच्या प्लाटफॉर्मवर येऊन ठेपलों. ८ नंबरच्या प्लाटफॉर्मला पोहोचून ४-५ मिनिटं झाली असतील नसतील तों पुन्हा गर्जना

ऐकली की गाडी ५ नंबरच्या प्लाटफॉर्मलाच लागणार. पुन्हा सगळ सामान घेऊन ५ नबरचा प्लाटफॉर्म गाठावा लागला. माझा पाय प्लाटफॉर्मला लागायला आणि गाडी स्टेशनांत यायला एक गाठ. धावतच डबा गाठला व एक म्हातारं युरोपियन जोडपं उतरलं तिथं सामान लावलं. जिकिरीला आलेल्या जिवाला आता कुठं निवाऱ्याची जागा मिळाली. भूक लागली होती. ऑमलेट, ब्रेड, इत्यादि खाद्यसाहित्य बरोबर आणलंच होतं. त्याच्यावर ताव मारायला सुरवात केली.

एक दोन फके मारल्यावर जरा ताळिराम गार झाला. व डब्यांत आणखी कोण प्रवासी आहेत म्हणून इकडे तिकडे पाहिलं तो दाराकडे बरीच गर्दी दिसली. असेल कसली तरी झुब्रड म्हणून दुसरीकडे नजर फिरविणार, तोच त्या गर्दीत उचच उंच, लालबुद, हसऱ्या चेहेऱ्याची व्यक्ति दिसली. तिच्याकडे नजर लागली मात्र, लगेच वेधून घेतलं तिन माझं मन. त्या जनसमुदायात प्रभावी व्यक्तित्व त्या एकाच व्यक्तीत दिसत होत. एका सेकंदांत मी ताडल की ही व्यक्ति दुसरी तिसरी कोणी नसून अब्दुल गफार खान–सीमा प्रांताचे गाधी होत. अलभ्य लाभ होता तो मला असल्या असामान्य व्यक्तीच्या दर्शनाचा. मी मनान त्यांना वंदन केलं.

अब्दुल गफारखान डब्यांत आले. बरोबर आलेल्या मंडळीन त्यांचं अंथरूण पसरविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांनी कोणाचीहि सेवा घेतली नाही. त्यांनी अलगत आपलं बेडींग वरच्या बर्थवर ठेवलं व स्वतःच्या हातानं तें आंथरलं. बरोबर आणलेली फळांची टोपली त्यानी बिस्तऱ्याकडे ठेविली; डब्यांतील सगळ्या लोकांकडे पाहून मदस्मित केलं; व पुन्हा प्लाटफॉर्मवरच्या गर्दीत जाऊन

ते मिसळले. एवढी गर्दी जमली होती, तरी पण गफारबाबाच (ह्या नांवानंच सरहद्द प्रांतात ते ओळखले जातात) सर्वांना दर्शन होत होतं. चागली ६–७ फूट त्यांची उंची आहे. चेहरा लालबुंद आहे. डोळे बारीक पण तेजस्वी आहेत नाक एखाद्या टेकडीच्या तुटलेल्या कड्यासारख पण नीटस आणि रुबाबदार आहे. कोणत्याहि स्वतंत्र देशांत अब्दुल गफारखान बडे लष्करी अम्मलदार झाले असते अशी त्यांची शरीरयष्टी आहे. खरंच, परतंत्र हिंदुस्थानात गांधीजीच्या एकनिष्ठ शिष्यांतील ते आघाडीचे सरसेनापति नाहीत काय ?

प्लाटफॉर्मवरून जाणाऱ्या येणाऱ्या युरोपियन, हिंदी माणसाना थोडा वेळ तरी त्यांच्याकडे पाहिल्यावाचून पुढे जाण अशक्य होतं. गरीब खेडुत पठाण मंडळी तर देवदर्शन झाल्यासारख समजून, मुग्ध होऊन, जागच्या जागी खिळून उभी होती.

गाडी सुरू झाल्यावर अब्दुल गफारखान डब्यांत आले. अतिशय नम्रतेनं त्यानी एका युरोपियन-वेषधारी हिंदी गृहस्थाला 'थोडीशी बसण्यापुरती जागा घेऊ का ?' म्हणून विचारलं. संमति मिळाल्यावर त्या गृहस्थाच बेडिंग थोडंसं बाजूला केलं, व जी थोडीशी जागा मिळाली तीवर ते विराजमान झाले. आपले लांबच लांब हात दोन तीनदा एकमेकांवर घासले व डोळे मिटून जणूं काही ध्यानस्थ होऊन ते बसले. त्यांची या वेळची खरोखरीच मनोज्ञ होती. त्या त्यांच्या विशिष्ट बैठकीत त्यांची सुसंस्कृतता, सात्त्विकता व ध्येयवादित्व पूर्णपणे प्रतीत होत होतं. जातीनं पठाण म्हणजे त्याच्यांत क्रौर्य, आडदांडपणा, बेईमानपणा, रानटी वृत्ति दिसायला पाहिजे होती. पण त्यांच्या ध्यानस्थ मूर्तीकडे पाहून कोणालाहि वाटलं असतं कीं ते एक संत पुरुष आहेत.

'इंग्रजीत तुमची स्वाक्षरी द्यायला इतके कां तुम्ही आढेवेढे घेतां ?' चालत्या गाडींत उडी मारून आमच्या डब्यांत आलेल्या एका जवान मुसलमानानं गफारबाबाना प्रश्न केला. त्याच्या हातांत उघड फाउन्टन पेन होतं व हरदयाळाच्या Hints on Self Culture या पुस्तकाचं पहिलं पान स्वाक्षरीसाठी त्यानं गफारबाबांपुढं केलं होत.

गफारबाबानी डोळे उघडले. त्या तरुणाकडे पाहून त्यानी स्मित केल व ते म्हणाले, 'इंग्रजींत स्वाक्षरी द्यायला माझी तयारी नाही. माझ्या भाषेत पाहिजे असेल तर देतो. माझी ना नाही.' पुन्हा गफारबाबांनी डोळे मिटले.

'तुम्हांला इंग्रजी येत नाही का ?' त्या मुसलमानानं दुसरा प्रश्न केला.

गफारबाबांनी डोळे उघडले व ते नुसते हसले. एक जाडजूड शीख गृहस्थ आमच्या शेजारी बसले होते, ते उद्गारले, 'या प्रश्नाच उत्तर मी देतो. आमच्या आलम् सरहद्दप्रांतांत इंग्रजी जाणणारे जे कांही विद्वान् लोक आहेत त्यांत गफारबाबांची गणना होते. तुम्ही त्याना, इंग्रजी येत काय, असा प्रश्न विचारण्याची जरूरीच नाही मुळी.'

गफारबाबांनी डोळे साफ उघडले. डब्यांतील सर्व प्रवाशांकडे पाहून मंद स्मित केलं. व ते म्हणाले, 'मला काय येतं आणि काय नाही याचा पाढा मी कशाला वाचूं ? मी या गृहस्थांना एवढंच म्हटलं की, मी स्वाक्षरी राजीखुशीनं देईन पण माझ्या भाषेत. ते इंग्रजींत पाहिजे असा हट्ट धरताहेत. तरुण आहेत ते. हट्ट त्यांना शोभून दिसतो.'

गफारबाबांच्या शेवटच्या वाक्यामुळं डब्यांत हास्याची खस-खस सुरू झाली. तो पजाबी तरुण होता. थोडासा निर्ढावलेलाच होता तो. त्याला गफारबाबांनी काढलेल्या चिमट्याचं काहीच वाटलं नाही.

त्यान दुसऱ्याच विषयाला हात घातला--

'गांधीजी व त्यांचे जे वृद्ध अनुयायी आहेत त्यांची सद्दी आता सपली आहे, असं नाही तुम्हांला वाटत ?'

'स्वाक्षरी प्रकरण' आता बाजूला राहिल. सरहद्द गांधींना आता त्या तरुणानं छेडायला सुरवात केली.

डब्यातील इतर प्रवाशाना हा प्रश्न तितकासा रुचला नाही. गफारबाबाच्या मनावर या प्रश्नाचा काय परिणाम झाला असेल तो देव जाणे. पण त्यांनी उत्तर मात्र निर्विकारपणे दिलं.

ते म्हणाले, 'आपल्या म्हणण्याप्रमाणं गांधीजी आणि त्याचे अनुयायी वल्लभभाई पटेल, पट्टाभिसितारामय्या, मौलाना अबुल कलाम आझाद, राजगोपालाचारी, सरोजिनीदेवी व स्वत मी या सर्वांची सद्दी सपली असेल. पण सद्दी संपली अशी हाकाटी झाली म्हणून आमचं काम आम्ही थोडंच सोडणार आहोत ? आम्ही सेवाधर्म पत्करला आहे. आमचं कार्य अविरत चालू राहणार, मरू त्या दिवशीं ते खतम् होणार. असं कधीच होत नाही, कीं एखाद्याचं युग संपलं असं तुमच्यासारख्यानी म्हटलं की तो आपल्या कामाला पूर्णविराम देतो आणि 'हरि हरि' म्हणत स्वस्थ बसतो. पसंत पडो अगर न पडो, तो आपली सेवा आपल्या अत:करणाच्या प्रेरणेप्रमाणे करीतच असतो.'—

आणखी कांही तरी गफारबाबा बोलणार होते. पण मध्येच त्या तरुणानं दुसरा प्रश्न टाकला.

'शिस्तीच्या नांवाखाली कॉंग्रेसमधून बोस, रॉय, नरीमन यासारख्या लोकाची उचलबांगडी होत आहे, हे तरी तुम्हांला पटतं का ?'

मला वाटलं, आता गफारखां गप्प बसतील, नव्हे गोंधळतील. पण अशा प्रश्नांची त्यांना संवयच दिसली. कारण त्यांनी पटकन् उत्तर दिल, 'बोस, रॉय यांच्या उचलबांगडीची गोष्ट सध्या बाजूला ठेवा. पण मला आपण एक उत्तर द्या. एखाद्या संस्थेस अथवा व्यक्तीस शिस्तीची आवश्यकता आहे कीं नाही ? तुम्ही एखाद्या विद्यालयांत शिकत आहां तर तेथील नियम, कायदेकानू तुम्ही पाळाल कीं नाही ? कॉंग्रेससारख्या महान् संस्थेचे कांही नियम, कायदे आहेत. त्या संस्थेशी संलग्न असणाऱ्या सर्व मंडळींनी आणि विशेषतः पुढाऱ्यांनी ते नियम पाळायला नकोत का ? बोस, रॉय ही नेते मंडळी आहे. त्यांना कॉंग्रेसची शिस्त कबूल नाही. मग त्यांनी कॉंग्रेसबाहेर राहून काम कराव हें योग्य नाही का ? कोठल्याहि पुढारलेल्या राष्ट्रांत तेथील राष्ट्रीय संस्थांचे नियम असायचेच. जे सभासद ते नियम पाळीत नाहीत त्यांना या संस्था आपलं सभासदत्व कायम ठेवूं देतील का ? अफाट कार्याला कॉंग्रेसमध्ये अथवा कॉंग्रेसबाहेर देखील हवा तेवढा वाव आहे. मग या अद्वितीय पुढाऱ्यांना मतभेदामुळं बाहेर पडावं लागलं तर त्याबद्दल एवढी हुल्लड कशाला उडवायला पाहिजे ? कॉंग्रेसनं आपलं कार्य करावं; या पुढाऱ्यांनी आपल्या रस्त्यानं जावं. पुन्हा केव्हा तरी ही सर्व मंडळी एकत्र येतील अगर अशीच अखेरपर्यंत विभक्त राहतील. त्यांचा रस्ता बरोबर असेल तर लोक त्यांची कास धरतील. कॉंग्रेसचा मार्ग योग्य असेल तर जनता कॉंग्रेसला

पाठिंबा देईल. आजच्या ह्या हुल्लडीमुळ देशकार्याला मात्र बराच फाटा मिळत आहे.'

गफारबाबा संथपणे, विचारपूर्वक बोलत होते. त्यांच्या हातांची चुळबूळ सारखी चालू होती. अंगावरच उपरणं ते वरखाली करीत होते.

त्या पंजाबी तरुणाच्या मनांत विचारांचं काहूर माजलेलं दिसत होतं. कारण गफारबाबांचं त्याच्या पूर्वीच्या प्रश्नाला उत्तर पुरं होण्यापूर्वीच त्यान आणखी एक प्रश्न गफारबाबांना केला– 'गांधीमार्ग निःसत्व, नेभळट आणि शेळपट वाटत चालला आहे लोकांना. त्यांचं ते सत्य, अहिंसा–थोतांड आहे सर्व. गांधींनी हिंदी राजकारण बेचव करून टाकलं आहे. सशस्त्र क्रांतीनंच जगांत स्वराज्य स्थापन झालं आहे. पारतंत्र्यात खितपत पडलेल्या देशांत तोच खरा मार्ग आहे स्वराज्यप्राप्तीचा.'

पुन्हा आम्हां सर्वांना वाटलं, गफारबाबा घुटमळणार, घोटाळणार. पण ते नुसते हसले व म्हणाले, 'मला तुम्हां तरुणांची गम्मत वाटते. तुम्ही सीमेवर बसतां आणि नुसत्या पांडिती बाता करतां. टीका करायला कुणाच काय जातं ? पण मी म्हणतो, तुम्ही कार्यप्रवृत्त कां होत नाही ? तुमचं मन सांगतं ना तुम्हाला क्रांतिमार्ग योग्य म्हणून ? करा मग कार्याला सुरवात. थाबतां कां ? हिंद-राष्ट्रापुढे स्वराज्य–संपादनाचे दोन मार्ग आहेत. एक गांधीमार्ग, दुसरा क्रांतिमार्ग. ज्याला जो पसंत आहे त्यानं त्या मार्गानं कार्याला लागावं. उगाच बकबक् नको. आम्हांला आमचा अहिंसा-मार्ग प्रिय आहे. ह्या मार्गानं स्वराज्य मिळायला वेळ लागला तरी आम्हांला खात्री वाटते, तें अखेर याच मार्गानं मिळणार. तुमच्या क्रांतिमार्गानं कदाचित् स्वराज्य ताबडतोब

मिळणार असेल तर जरूर तें मिळवा. नको कोणाला तें स्वराज्य ? हा निष्ठेचा प्रश्न आहे. निष्ठेमुळं आम्ही कार्यप्रवण झालो आहोत. गांधीजींनी, बरी वाईट कशी का असेना, पण भरीव देशसेवा केली आहे. तुम्ही तुमची सेवा क्रांतिमार्गानं करा. मी अकारण टीकेच्या मात्र विरुद्ध आहे. तुम्ही दोन वेळ मजेनं घरचं चमचमीत अन्न खाता, बरीचशी नवनवीन राजकीय पुस्तकं चाळता आणि त्यांवर सखोल विचार न करतां तुमचीं अपक्व मत मोठमोठ्यान जाहीर करता. मी म्हणतो, ही मतं तुम्ही कृतीत उतरवा, हिंदी क्रांतियुगाचे संस्थापक व्हा, स्वराज्य मिळवा; मी तुम्हाला वंदन करीन.'

आणि खरोखरीच गफारबाबांनी त्या तरुणाला हात जोडले. तो थोडासा खजील झाला. डब्यांतील प्रत्येकाला त्याच्या छेड-ण्याच्या वृत्तीचा राग आला होता. पण त्याच्या बेदरकार प्रश्न विचारण्याच्या कसबाबद्दल त्याचं कौतुक वाटत होतं आम्हां सर्वांना.

'हिंदु-मुसलमानांची तेढ वाढवायला कॉंग्रेस कारणीभूत झाली आहे, असं बऱ्याच जणांचं मत आहे. त्याबद्दल तुमचं म्हणणं काय आहे ?' पुन्हा त्या तरुणानं चमत्कारिक प्रश्न विचारला. मला वाटलं, गफारबाबा आता तरी गप्प बसतील, असल्या जातीय प्रश्नाबाबत मौन स्वीकारतील. पण त्यांचे ओठ हलूं लागले, हाताची चुळबुळ पुन्हा सुरू झाली. माझी खात्री झाली ते या प्रश्नाला उत्तर देणार म्हणून.

नेहमीप्रमाणे ते हसले. व आपले डोळे किलकिले करत त्या तरुणाला उद्देशून ते म्हणाले, 'तुम्ही एखाद्या रांगत्या मुलासारखे आहांत. तें कसं खेळतांना अगर चालतांना आपल्या बापाचे कधी हात धरतं, कधी पाय धरतं, तर कधी डोक्यावर चढून बसतं, तसे तुम्ही एकदा एक प्रश्न विचाराल तर दुसऱ्यांदा भलताच

प्रश्न टाकाल. एकाचा मेळ नाही दुसऱ्याला. हिंदु-मुसलमानांच्या तेढीबद्दल मी एवढंच म्हणतों—ती एक विशिष्ट परिस्थितीमुळं उत्पन्न झालेली बाब आहे. तें एक हिंद-राष्ट्राचं सध्याच दुर्दैव आहे. पण तें पार नाहीसं होईल. हिंदु-मुसलमानांची एकी होणार यावर माझा अढळ विश्वास आहे. स्वार्थी हिंदु वा मुसलमान पुढाऱ्यांनी लोकांना गांगरून टाकलं आहे. त्यामुळ त्यांना स्व-विचार आणि सु-विचार सुचेनासा झाला आहे. आज या जातीय पुढाऱ्यांचा वर्चस्वाचा दाब वाढलेला आहे. पण आपापसांत यादवी होऊन जेव्हा डोकी फुटतील आणि रक्ताचे पाट वाहूं लागतील, तेव्हा जनतेचा आजचा मद उतरून पुन्हा ती ताळ्यावर येईल. व मग हिंदु-मुसलमानांच्या एकीची काय भलाई आहे ते त्याना नीट कळेल. जनतेला चांगला जबर फटका बसल्याशिवाय तिचे डोळे उघडत नाहीत. पण एकदा ते उघडले कीं मग मतपरिवर्तन व्हायला वेळ लागत नाही. हा परिवर्तन-काळ जवळ येत चालला आहे. म्हणूनच मला वाटतं, हिंदी जनतेला सध्या अवदसा सुचत आहे. लाळ घोटीत ती स्वार्थसाधु पुढाऱ्यांच्या मागे लागली आहे. एकदा स्फोट होऊं द्या, म्हणजे मग हिंदु-मुसलमानांना कळून चुकेल कीं तेढींत तोटा आहे, एकींत फायदा आहे.'—

एवढं गफारबाबांचं बोलणं होत आहे, तोंच गाडी गुजराणवाला स्टेशनला आली. त्या पंजाबी मुसलमान तरुणाला तिथं उतरायचं होतं. तो उठून उभा राहिला व म्हणाला, 'माफ करा. मला इथं उतरायचं आहे. मग मला स्वाक्षरी देतां ना ?'

गफारबाबांनी त्याच्या हातांतील ग्रंथ व फाउन्टन पेन घेतलं. गुपचूप स्वाक्षरी केली. व तो ग्रंथ व फाउन्टन पेन त्या तरुणाला दिलं. आम्हां सर्वांना आता उत्कंठा लागली होती,

स्वाक्षरी इंग्रजींत आहे कीं पुस्तूंत ? आमची उत्कंठा त्या जवानाला समजली की काय न कळे, पण तो आम्हां सगळ्यांकडे बघून उद्गारला, ' गफारबाबा हट्टी आहेत. त्यांनी शेवटीं स्वाक्षरी आपल्या मातृभाषेंत केली आहे. '

आम्हां सर्वांना त्यानं गफारबाबांना हट्टी म्हटल्यामुळं हसूं कोसळलं. गफारबाबा सुद्धा मनःपूर्वक हसले.

गाडी चालू झाल्यावर गफारबाबा टुणकन चढून आपल्या बर्थवर पडले. किती लांबच लांब त्यांचा तो देह ! त्यांना एक बर्थ कमीच पडत होता. त्यांनी डोळे मिटून घेतले होते व त्यांचं कसलं तरी चिंतन चाललं होतं. गाडीत आता सर्वत्र स्तब्धता पसरली होती. बहुतेक मंडळी आपापल्या बिस्तऱ्यावर लवंडली होती. तरी पण पडल्या पडल्या सर्वांचं लक्ष वर बर्थवर झोपलेल्या गफारबाबांकडे होतं. ते कसे झोपतात, काय करतात, याबद्दल सर्वांना कुतूहल वाटत होतं.

प्रातःकाळीं चार वाजतां एका लहानग्या स्टेशनवर गाडी उभी राहिली गफारबाबा तोंड धुण्यासाठी खाली उतरले. त्यांनी स्टेशनवर दोन चार फेऱ्या मारल्या. गार्ड, स्टेशनमास्तर, वगैरे मंडळींनी Good morning चीं त्यांना सलामी दिली. त्या सर्वांना स्पष्ट शब्दांत ' Good morning to you !' म्हणून त्यांनी उलट सलामी दिली. गाडी सुरू होतांच ते आपल्या बर्थवर चढले. त्यांनी आपलं फ्रुटबास्केट काढलं. प्रथमतः त्यांतील चांगलीं फळं काढून जागे असणाऱ्या मंडळीस ' आपण घेतां का ' म्हणून त्यांनी विचारलं. कराचीहून आलेल्या एका हिंदु गृहस्थास व रावळपिंडीला चढलेल्या एका मुसलमान गृहस्थास त्यांनी कांही फळं घेण्यास फारच आग्रह केला व तीं घेण्यास त्यांना

भाग पाडलं, व मग आपला फलाहार त्यांनी केला. ते दिवस ‘ रोज्या ’चे असल्यामुळं इतक्या लवकर गफारबाबा आपला आहार करीत असावेत अशी मीं अटकळ बांधली खाण संपल्यावर ते डब्यातील जाड जूड शीख गृहस्थाकडे आले व ‘आपल्या शेजारीं बसू का ’’ म्हणून अत्यंत नम्रत्तेन त्यांनी विचारल. त्या शीख गृहस्थाला गफारबाबांबद्दल अतिशय आदर वाटत असावा अस त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होत. त्यानं लगेच आपला बिछाना झटकून एक पाढरी चादर हातरून गफारबाबाना आसन तयार करून दिलं. थोडा वेळ डब्यात स्तब्धता नांदत होती. सर्वांचं लक्ष गफारबाबावर खिळलं होतं.

‘ सरहद्दीवर टोळ्याशी संघटण करण्यासाठी नुकतेच भुलाभाई देसाई व आसफअली पेशावरला येऊन गेले. ब्रिटिशांना आज दीडशे वर्षांत या टोळ्यांच्या बाबतीत यशस्वी धोरण स्वीकारतां आलेलं नाही आणि अजूनहि हा सरहद्दीकडचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न भिजतच पडलेला आहे. या कॉंग्रेस पुढाऱ्यांना या टोळ्यांशी सल्ला-मसलत करण्यास इंग्रज सरकारन परवानगी दिली नाही ही अत्यंत दिलगिरीची गोष्ट आहे. पण जी गोष्ट इंग्रजांना करतां आली नाही ती कॉंग्रेसला हातांत सत्ता नसतां शक्य आहे, असं तुम्हांला वाटतं ?’ त्या बलभीम शीख गृहस्थानं मोठ्या अदबीनं गफारबाबांना प्रश्न विचारला. त्या प्रश्नांत रात्रीच्या मुसलमान तरुणाचा ताठरपणा नव्हता. उलट आपणांस योग्य ते ज्ञान व्हावं याच दृष्टीनं तो विचारला गेला होता.

गफारबाबांनी विचार करायला जास्त वेळ घेतला नाही. सरहद्द प्रांतांतून आमची गाडी चालली होती. उजाडल्यामुळं बाहेर फारच सुंदर दृश्यं दिसत होती. त्यांकडे गफारबाबांनी निश्चल

दृष्टीनं पाहिलं. आकाशांत हळू हळू वर येणाऱ्या सूर्याप्रमाणे तांबूस अशा त्यांच्या चेहऱ्यावर नेहमीच हास्य विलसलं. व ते उद्‌गारले—'शक्याशक्यतेच्या गोष्टी आपण सध्या बाजूला ठेवूं. पण आपणाला असं वाटत नाही की, जी कॉंग्रेस आज हिंदुस्थानांत सर्व राजकीय पक्षांत श्रेष्ठ आहे तिनं या टोळ्यांच्या वायव्य सरहद्दीकडील या विशिष्ट प्रश्नाचा विचार करून आपलंहि धोरण ठरवून टाकलं पाहिजे ? ज्या बाबतींत इंग्रजांचं धोरण यशस्वी ठरलं नाही त्याबाबतीत कॉंग्रेसनं काढलेली तोड यशस्वी कशावरून ठरणार नाही ?'

'पण या बाबतीत कॉंग्रेसनं कांही विशिष्ट धोरण आखलेलं आहे का ?' तो शीख गृहस्थ मध्येच म्हणाला.

'छे, छे !' गफारबाबा म्हणाले, 'अहो ! अजून कॉंग्रेसनं तसं कांहीच धोरण आखलेलं नाही. पण मला वाटतं, जिथं ब्रिटिशांची मति खुंटली तिथं कॉंग्रेसनं कांही प्रगति केली तर त्यांत वाईट काय आहे ? प्रयत्न करायला कोणती हरकत आहे ? कदाचित् कॉंग्रेसच्या धोरणानं या टोळ्यांतील लोकांत कांही बदल झाला तर आज सरहद्दीवर जो लाखो रुपयाचा खर्च होत आहे त्याचा विनियोग इतर ठिकाणी फार चांगल्या रीतीनं करतां येईल.'

त्या शीख गृहस्थाचं या उत्तरानं समाधान झालेलं दिसलं. कारण, आणखी पुढे त्यान कांही पृच्छा केली नाही. पुन्हा आम्हां सर्वांच लक्ष बाहेरच्या प्रसन्न वातावरणाकडे वळलं. गफारबाबांनी आपल्या बिस्तऱ्यांतून Ajanta Caves नांवाचं एक लहानसं चोपडं काढलं व बाहेरच्या निसर्गाचा आस्वाद घेत घेत ते त्या पुस्तकाचीं पानं चाळूं लागले.

'माफ करा. काल माझ्या मुसलमान भाईनं विचारलेल्या प्रश्नाचीच पुनरावृत्ति होत आहे. पण कालपासून तोच तो प्रश्न माझ्या मनांत मळमळत आहे, म्हणून विचारण्याचा हिय्या करीत आहें. इच्छा नसल्यास आपण उत्तर देऊं नका हवं तर.' नखशिखांत इंग्रजी पोशाख केलेल्या एका हिंदी गृहस्थानं अचानकपणें बोलायला सुरवात केली होती. 'शांति-मार्गानं स्वराज्य मिळेल अशी अगदी सोळा आणे तुम्हांला खात्री वाटते का? हिंदुस्थानांत जी क्रांति केंव्हा ना केंव्हा होणार आहे ती शंभर टक्के शांतिमार्गानं, क्रांतीशी सदा संलग्न असा रक्तपात झाल्याशिवाय, होईल का?'

गफारबाबांनी हातांतलं पुस्तक खाली ठेवलं. पाय बाकावर घेऊन त्यांनी मांडी घातली. हात एकमेकावर घासायला सुरवात केली. नेहमीप्रमाणे हसले थोडेसे. पण गंभीर झाली त्यांची मुद्रा लगेच. क्षणभर एक सुरकुती येऊन गेली त्यांच्या भव्य कपाळा-वर. त्यांनी अगदी सावकाश बोलायला सुरवात केली—

'शांतिमार्गानं क्रांति घडवून आणण हा मानवी प्रयत्न आहे. सुसंकृत मानवाचं ते अत्युच्च ध्येय असावं असं माझ्यासारख्या शांतिमार्गावर संपूर्ण विश्वास असलेल्याला सदैव वाटतं. पण या मानवी प्रयत्नाला ईश्वराचं सहाय्य मिळालं पाहिजे. माझ्या मनांत जेंव्हा जेंव्हा खूप विचारांची वावटळ उठते तेंव्हा तेंव्हा असा संशय मनांत डोकावतो कीं ईश्वरी संकेत निराळा तर नसेल ना? रक्तपातमयच क्रांति कशावरून होणार नाही? मानवी प्रयत्न फोल कशावरून ठरणार नाही? विश्वाच्या मागे जी अदृश्य अशी प्रभावी शक्ति आहे तिची तर इच्छा नसेल ना रक्तपातच घडवून आणण्याची? पण माझी अंत:प्रेरणा मात्र मला सारखी